
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

A. Preus - J. P. Anton, *Aristotle's Ontology* [Essays in Ancient Greek Philosophy 5], Albany, NY 1992, σελ. IX, 352.

Πρόκειται για έναν ακόμη συλλογικό τόμο, τον πέμπτο, στη σειρά *Essays in Ancient Greek Philosophy*, η οποία διευθύνεται από τους καθηγητές Anthony Preus και John P. Anton· στον τόμο αυτόν συγκεντρώνονται μελετήματα που πρωτοπαρουσιάστηκαν στις συναντήσεις της Society for Ancient Greek Philosophy και αναφέρονται, άμεσα ή έμμεσα, στην οντολογία του Αριστοτέλη. Το βιβλίο χωρίζεται σε τρεις θεματικές ενότητες: 1. Το είναι στη λογική του Αριστοτέλη (1-130), 2. Μεθοδολογία και το έργο *Μετά τὰ φυσικά* (131-225), και 3. Είναι και ψυχή (226-312).

Η πρώτη ενότητα αρχίζει με το άρθρο του συνεκδότη του τόμου J. P. Anton, ο οποίος εξετάζει τη σημασία του όρου *κατηγορία* με βάση τα δεδομένα που παρέχει η ομώνυμη αριστοτελική πραγματεία (*On the Meaning of *Kategoria* in Aristotle's Categories*). Το μελέτημα αυτό αποτελεί στην πραγματικότητα μια περαιτέρω απόπειρα να ενισχυθεί η θεωρία που ο Anton είχε πρωτοδιατυπώσει το 1975¹, και παρουσίασε και στο παγκόσμιο συνέδριο «Αριστοτέλης»², σύμφωνα με την οποία οι *κατηγορίες* είναι θεμελιώδεις τύποι κρίσεων διατυπωμένων κατά την οντολογία της πρώτης ουσίας, δηλαδή *λεγόμενα κατά συμπλοκήν*· όπως είναι γνωστό, οι *κατηγορίες* έχουν θεωρηθεί από το σύνολο των ερμηνευτών του Αριστοτέλη, αρχαίων και σύγχρονων, τάξεις σημαινόντων ή σημαινομένων ή όντων της εξωγλωσσικής πραγματικότητας, πάντως οπωσδήποτε *λεγόμενα άνευ συμπλοκής*. Διαφωνώντας πλήρως με την άποψη του M. Frede³ ότι το κείμενο των *Κατηγοριών* δεν περιέχει τα στοιχεία που απαιτούνται για τη συγκρότηση μιας σαφούς θεωρίας «κατηγοριών», ανάλογης με εκείνη που ο Αριστοτέλης διατυπώνει στα *Τοπικά*, ο Anton προσπαθεί να στηρίξει τη θέση του με βάση ακριβώς το κείμενο των *Κατηγοριών*, εξετάζοντας και αντιδιαστέλλοντας τη χρήση των όρων α) *κατηγορία-προσηγορία*, β) *κατηγορία-κατηγορούμενον*, γ) *κατηγορείσθαι-λέγεσθαι*.

Παρότι στο μελέτημα αυτό ο Anton εκθέτει τη θεωρία του με τρόπο πειστικότερο από ό,τι στα δύο προηγούμενα μελετήματά του —τα οποία, όσο γνω-

1. Some Observations on Aristotle's Theory of Categories, *Diotima* 3 (1975) 67-81.

2. *Πρακτικά του Παγκοσμίου Συνεδρίου «Αριστοτέλης»*, Αθήνα 1977, I 214-220.

3. Categories in Aristotle στο: D. J. O'Meara (εκδ.), *Studies in Aristotle*, Washington 1981, 1-24· το μελέτημα έχει περιληφθεί και στο: M. Frede, *Essays in Ancient Philosophy*, Minneapolis 1987, 29-48.

ρίζω, δεν έχουν ως τώρα καν συζητηθεί από την επιστημονική κοινότητα— δεν είναι τελικά εύκολο να πείσει: συμπεράσματα που φαίνεται ότι προκύπτουν από το κείμενο ανατρέπονται από άλλα αριστοτελικά χωρία, αυτά ακριβώς στα οποία στηρίχθηκε επί τóσους αιώνες η παραδοσιακή ερμηνεία.

Την παραδοσιακή ερμηνεία των *Κατηγοριών* προϋποθέτει το αμέσως επόμενο μελέτημα του τόμου, το άρθρο του D. Morrison (The Taxonomical Interpretation of Aristotle's Categories), ο οποίος εξετάζει στην ουσία το ίδιο πρόβλημα που επιχειρεί να φωτίσει ο Anton: τη δεκαπλή κατάταξη στην οποία αναφέρεται η πρώτη πραγματεία του αριστοτελικού Corpus και, συνεπώς, τη σημασία του όρου *κατηγορία*. Ξεκινώντας από την παραδοσιακή άποψη⁴ ότι στις *Κατηγορίες* προτείνεται μια κατάταξη των πραγμάτων (λέξεων, εννοιών ή όντων) σε δέκα ανώτατα γένη, διερευνά —με βάση ένα ταξινομητικό μοντέλο που προτείνει ο ίδιος και που αποτελείται από εννέα αρχές (σημαντικότερες ανάμεσά τους η αρχή της εξαντλητικότητας και η αρχή της κατηγορικής ιδιότητας)— καταρχήν αν στους στόχους του Αριστοτέλη ήταν μια πλήρης κατάταξη των πραγμάτων και εν τέλει το είδος του μοντέλου ταξινόμησης που προκύπτει από το κείμενο των *Κατηγοριών*. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι, στην ίδια γραμμή με τα πορίσματα των ερευνών του Pellegrin⁵ στα βιολογικά έργα, ότι στόχος του Αριστοτέλη δεν ήταν σε καμιά περίπτωση μια καθολική, και αυστηρή, ταξινόμηση (taxonomy), αλλά μάλλον μια κατάταξη (classification), η οποία έπαιζε τον ρόλο ενός λεξικού όρων για τα *Τοπικά*, ανάλογο με τον ρόλο του *Δέλτα* για τα *Μετά τὰ φυσικά*.

Με τις *Κατηγορίες* ασχολείται και το άρθρο του Chr. Evangeliiou (The Plotinian Reduction of Aristotle's Categories), ο οποίος μελέτησε τη στάση του Πλωτίνου απέναντι στην πρώτη πραγματεία του αριστοτελικού Corpus και στη διδακτορική του διατριβή⁶. Στο άρθρο αυτό εξετάζει τη διαδικασία μέσα από την οποία ο Πλωτίνος, ο τελευταίος πολέμιος των *Κατηγοριών*, κατέληξε στο σύστημα των πέντε «κατηγοριών» που προτείνει για τον αισθητό κόσμο. Επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στο προβληματικό χωρίο Ένν. VI 3 3, ο Evangeliiou διερευνά τους λόγους για τους οποίους ο Πλωτίνος δέχεται τέσσερις μόνο από τις αριστοτελικές κατηγορίες (*οὐσία, ποσόν, ποιόν, πρὸς τι*), ενώ τις υπόλοιπες είτε τις ανάγει σε άλλες βασικότερες (π.χ. οι κατηγορίες *ποτέ* και *πού* ανάγονται στο *ποιόν* ή στο *πρὸς τι*) είτε τις αντικαθιστά με καινούριες (οι κατηγορίες *ποιεῖν* και *πάσχειν* αντικαθίστανται από την *κίνησιν*, ένα από τα *μέγιστα γένη* του πλατωνικού *Σοφιστή*). Τα συμπεράσματα του Evangeliiou, ότι ο Πλωτίνος τροποποιεί το αριστοτελικό σύστημα ώστε αυτό να γίνει πλατωνικότερο και ότι ως μοντέλο χρησιμοποιεί το σύστημα των πέντε *μεγίστων γενῶν*

4. Πρβ., π.χ., την περίφημη «*Arbor Porphyriana*», Πορφύρ. *Εἰσαγωγή* 4,21-25.

5. *La classification des animaux chez Aristote: statut de la biologie et unité de l'aristotelisme*, Paris 1982.

6. *Aristotle's Categories and Porphyry* [Philosophia antiqua 48], Leiden-New York-København-Köln 1988.

τον Σοφιστή για τον νοητό κόσμο, είναι σωστά — και γνωστά: εκείνο που ξενίζει τον αναγνώστη είναι η ερμηνεία των κινήτρων του Πλωτίου: «η ανάγκη για μια ανασύνθεση αυτού του είδους προκλήθηκε ίσως από το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης δεν είχε πραγματευθεί όλες τις κατηγορίες του με την ίδια φροντίδα, ενώ ο Πλάτων είχε τονίσει τη σημασία της κινήσεως ως γενικής έννοιας αναγκαίας σε κάθε τεκμηριωμένη αναφορά στον αισθητό και στον νοητό κόσμο» (σ. 61), όταν έχει ήδη γίνει από τον Evangelίου η σωστή διαπίστωση (σ. 59) ότι ο Πλωτίνος δουλεύει με ταξινομητικά κριτήρια, βάσει των οποίων προχωρεί τόσο στην αναγωγή όσο και στην αντικατάσταση των αριστοτελικών κατηγοριών.

Ο H. Granger (Aristotle on Genus and Differentia) πραγματεύεται τη σχέση των εννοιών γένος και διαφορά στα κείμενα του Αριστοτέλη· εξετάζοντας τη σχέση αυτή διαπιστώνει ότι οι δύο έννοιες 1. έχουν εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα, και το γένος είναι το πιο σημαντικό στοιχείο σε έναν ορισμό, 2. είναι σχεδόν όμοιες στον χαρακτήρα και στη σπουδαιότητα, και 3. είναι όμοιες στον χαρακτήρα, αλλά η διαφορά είναι το πιο σημαντικό στοιχείο σε έναν ορισμό. Οι διαφορετικοί αυτοί τύποι αντιμετώπισης αντιπροσωπεύουν, κατά τον Granger, τρία διαφορετικά στάδια στην εξέλιξη της σκέψης του Αριστοτέλη (1-2: Τοπικά, Κατηγορίες [πρώιμα έργα], 3. Μετά τὰ φυσικά Z 12 [όψιμο έργο]). Είναι αλήθεια ότι ο τρόπος με τον οποίο ο Αριστοτέλης πραγματεύεται τις διαφορές δημιουργεί πολλά προβλήματα στον αναγνώστη του (ενδεικτικός είναι ο σχετικός προβληματισμός των υπομνηματιστών της ύστερης αρχαιότητας), σίγουρα πάντως το μελέτημα του Granger δεν κάνει τα πράγματα σαφέστερα. Ένα μόνο παράδειγμα: το δεύτερο είδος σχέσης γένους-διαφορᾶς ερμηνεύεται από τον Granger με βάση τα κλασικά παραδείγματα διαφορῶν που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης, δηλαδή τα πεζόν, δίπουν⁷, τα οποία, ενώ τυπικά είναι επίθετα, μπορούν να λειτουργήσουν στα ελληνικά και ως ουσιαστικά (με ένα εννοούμενο «πράγμα»): έτσι, με την αμφισημία τους «βοηθούν» τον Αριστοτέλη να περάσει από την έννοια της διαφορᾶς ως χαρακτηριστικού στην έννοια της διαφορᾶς ως ουσιαστικού είδους (γένος), χωρίς μάλιστα ο ίδιος να το αντιληφθεί καθαρά(!) και συνεχίζοντας ως το τέλος να θεωρεί τη διαφορά χαρακτηριστικό. Ένα από τα μειονεκτήματα του μελετήματος αυτού είναι και το ότι δεν έλαβε υπόψη την εξαιρετική εργασία του P. Pellegrin⁸, πράγμα που και ο ίδιος ο Granger δηλώνει (σ. 92, postscript).

Στο μελέτημα του A. Urbanas (On «Essentially» (ὅπερ) in Aristotle) εξετάζεται — με βάση τη θεωρία των κατηγοριῶν και την οντολογική διάκριση οὐσίας-συμβεβηκότος — η χρήση του ὅπερ από τον Αριστοτέλη για τη δήλωση ταυτότητας. Με αφετηρία αφενός το I 7 των Τοπικῶν, όπου ο Αριστοτέλης ανα-

7. *διάπουν* (diapoun), κατά τον Granger: ο τύπος με αυτή τη μορφή επαναλαμβάνεται τέσσερις φορές σε μία παράγραφο (σ. 79) και, επομένως, δεν πρόκειται για τυπογραφικό λάθος· κατά τη γνώμη μου, πρόκειται για χαρακτηριστικό δείγμα της μικρῆς εξοικείωσης του συγγραφέα με την αρχαία ελληνική γλώσσα, η οποία άλλωστε είναι εμφανῆς γενικά στο κείμενό του.

8. Βλ. τη σημ. 5.

λύει τον όρο ταυτόν, ο οποίος είναι, ως γνωστόν, ένα πολλαχῶς λεγόμενον (1. ταυτόν ἀριθμῶ, 2. ταυτόν γένει, 3. ταυτόν εἶδει), και αφετέρου το τμήμα του λήμματος του *LSJ* που αναφέρεται στα λογικά έργα του Αριστοτέλη⁹, αλλά και τις μεταφραστικές αποδόσεις τριών δόκιμων μεταφραστών (Ross, Bonitz, Tricot), ο Urbanas διερευνά τα είδη ταυτότητας που δηλώνονται με το ὄπερ, με στόχο να διαπιστώσει αν αυτά σημαίνουν ότι το κατηγορημα αποδίδεται ούσιωδῶς στο υποκείμενο.

Τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει είναι ότι το ὄπερ: 1. στη μη εμφατική χρήση του δεν σημαίνει ούσιωδῶς, ότι όμως 2. αυτό ισχύει για τις περιπτώσεις ταυτότητας που αναφέρονται στο I 7 των *Τοπικῶν*, και 3. ότι σε ορισμένα χωρία των *Μετά τὰ φυσικά* σημαίνει μια «αόριστη» ταυτότητα, δηλωτική αναγκαίων σχέσεων μεταξύ θεμελιωδῶν εννοιῶν (οὐσία, τὸ τί ἦν εἶναι, τὸ τόδε)· στην περίπτωση αυτή το ὄπερ δεν σημαίνει ούσιωδῶς.

Με ένα θέμα που αναφέρεται στην επιστημολογία του Αριστοτέλη ασχολείται ο M. Ferejohn (*Meno's Paradox and De Re Knowledge*): Το εισαγωγικό κεφάλαιο των *Ἀναλυτικῶν ὑστέρων* αποτελεί ένα είδος απάντησης στη θεωρία της ἀναμνήσεως, την οποία εχθέτει ο Πλάτων στον *Μένωνα* (85 d-e) ως λύση για το παράδοξο σχετικά με τη δυνατότητα μάθησης (ότι δηλ. ή δεν μαθαίνει κανείς τίποτε ή μαθαίνει κάτι που ήδη ξέρει [80 d-e]). Η λύση του Αριστοτέλη —μια λύση που από την άποψη της δομής μιμείται εκείνη του Πλάτωνα, που αποτελεί όμως επιστημολογικά μια διαμετρικά αντίθετη θέση— στηρίζεται σε μια διάκριση της γνώσης σε «καθολική» και σε γνώση «ἀπλῶς»¹⁰. Με βάση την επιστημολογική αυτή διάκριση ο Ferejohn εξετάζει τις ουσιώδεις προϋποθέσεις που θέτει ο Αριστοτέλης για την επιστημονική εξήγηση και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αριστοτελική θεωρία της ἀποδείξεως αποτελεί στην πραγματικότητα μια διόρθωση της διαιρητικής μεθόδου που εφαρμόζει ο Πλάτων στον *Σοφιστή* και στον *Πολιτικό*, και ότι, επομένως, είναι μια θεωρία-κλειδί για την επιστημονική ανάλυση και όχι απλῶς μια παιδαγωγική μέθοδος για τη μύηση των σπουδαστῶν στην επιστήμη, όπως υποστήριξε ο J. Barnes¹¹.

Το δεύτερο μέρος του τόμου αρχίζει με το άρθρο του W. Wians «Saving Aristotle from Nussbaum's Phaenomena». Ο εκ πρώτης όψεως αιχμηρός αυτός τίτλος παραπέμπει στην πραγματικότητα ευθέως στην εργασία της M. Nussbaum «Saving Aristotle's Appearances»¹², στην οποία αυτή προσπαθεί

9. Κατά το *LSJ*, το ὄπερ στην αριστοτελική λογική 1. λειτουργεί μη εμφατικά, όχι ως τεχνικός όρος, και 2. δηλώνει ταυτότητα.

10. Αυτό το δεύτερο είδος γνώσης είναι η γνώση των επιμέρους πραγμάτων, η de re γνώση.

11. J. Barnes, M. Schofield, R. Sorabji (εκδ.), *Articles on Aristotle I*, New York-London 1975, 65-87 και E. Berti (εκδ.), *Aristotle on Science: The Posterior Analytics, Proceedings of the 8th Symposium Aristotelicum*, Padova 1981, 17-59.

12. M. Schofield - M. Nussbaum (εκδ.), *Language and Logos: Studies in Ancient Greek Philosophy Presented to G. E. L. Owen*, Cambridge 1983· σε εκτενέστερη μορφή και με τον ίδιο τίτλο η εργασία αποτελεί το 8ο κεφάλαιο του βιβλίου της Nussbaum *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, Cambridge 1986.

να αντικρούσει τη θέση που ο G. E. L. Owen διατύπωσε στο μνημειώδες μελέτημά του «*Τιθέναι τὰ φαινόμενα*»¹³: Όποιος ασχολείται με τον βασικό για τη γνωσιολογία του Αριστοτέλη όρο *φαινόμενα* δεν μπορεί να μη λάβει υπόψη του τη διαπίστωση του Owen ότι ο όρος αυτός δεν είναι μονοσήμαντος: *φαινόμενα* για τον Αριστοτέλη δεν είναι μόνο τα δεδομένα της αντίληψης, αλλά και οι κοινές πεποιθήσεις για ένα θέμα, οι μαρτυρίες των ειδικών, καθώς και η νοητική δομή που εκφράζεται με τη γλώσσα· με άλλα λόγια, σε ορισμένες περιπτώσεις τα φαινόμενα είναι ένα συνώνυμο του όρου *ἔνδοξα*. Αυτή η πολυσημία είναι που ενοχλεί την Nussbaum, η οποία προσπαθεί να τεκμηριώσει τη θέση ότι ο Αριστοτέλης συλλαμβάνει τα φαινόμενα με ένα τρόπο ενιαίο. Σε αντίθεση με τους Προσωκρατικούς, αλλά και με τον Πλάτωνα, οι οποίοι αντιδιαστέλλουν τις ανθρώπινες γνώμες προς την αλήθεια και το πραγματικό, ο Αριστοτέλης, κατά την Nussbaum, θεωρεί τα φαινόμενα όχι μόνο αποφασιστικής σημασίας για τον φιλοσοφικό λόγο αλλά και όρια κάθε φιλοσοφικής αναζήτησης· τη στάση αυτή του Αριστοτέλη η Nussbaum την ονομάζει «εσωτερικό ρεαλισμό». Μια γενική αντίρρηση του Wiens προς τη θεωρία της Nussbaum είναι ότι η θεωρία αυτή δεν προκύπτει από το αριστοτελικό κείμενο, αλλά ότι αποτελεί προσωπική της κατασκευή¹⁴, που έχει μάλιστα τις ρίζες της στη θεωρία ενός σύγχρονου φιλοσόφου, του H. Putnam. Χωρίς να παραγνωρίζει το γεγονός ότι οι απόψεις της Nussbaum για τα φαινόμενα στον Αριστοτέλη ενισχύονται όντως από ορισμένα αριστοτελικά χωρία (π.χ. *Π. ζώ. μορ.* I 4, II 2, *Π. ζώ. γεν.* I 2) και αποδεχόμενος τη θέση της ότι ο Αριστοτέλης επιδεικνύει μια αναμφίβολη ευαισθησία απέναντι στα φαινόμενα, ο Wiens προχωρεί στην εξέταση μιας σειράς χωρίων του Corpus που αναφέρονται στα φαινόμενα, στα *ἔνδοξα* και στον ρόλο του *ἐπιστήμονος*. Κλειδί για τη διαμόρφωση της δικής του θέσης είναι η αριστοτελική διάκριση *γνώριμα ἡμῖν* και *γνώριμα φύσει/ἀπλῶς*: αίτημα του Αριστοτέλη είναι η μετάβαση από τα πρώτα στα δεύτερα, πράγμα που μπορεί να κάνει ο *ἐπιστήμων*: στα φαινόμενα αποτυπώνεται πολλές φορές η αλήθεια των πραγμάτων, ωστόσο ο Αριστοτέλης δεν μας περιορίζει σ' αυτά· αντίθετα, μας καθοδηγεί πώς μέσα από αυτά να ξεπεράσουμε τα όρια που θέτουμε οι ίδιοι, αναζητώντας τους τρόπους με τους οποίους η αλήθεια εμφανίζεται στα φαινόμενα.

Μελέτες όπως αυτές της Nussbaum και του Wiens δεν μπορούν σε καμιά περίπτωση να κλείσουν οριστικά τόσο μεγάλα θέματα όπως είναι ο ρόλος των φαινομένων στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη· οι συζητήσεις και οι αντιπαραθέσεις συνεχίζονται και θα συνεχίζονται. Ενδιαφέρον, πάντως, είναι ότι στο συγχερι-

13. Στο: S. Mansion (εκδ.), *Aristote et les problèmes de méthode. Symposium Aristotelicum 1960*, Louvain 1961, 83-108· η εργασία και στο: J. Moravcsik (εκδ.), *Aristotle: A Collection of Critical Essays*, New York 1967, καθώς και στο: Barnes-Schofield-Sorabji (βλ. τη σμ. 11).

14. Η ίδια αντίρρηση διατυπώθηκε και από τον J. Cooper στη βιβλιοκρισία του για το βιβλίο της Nussbaum (βλ. τη σμ. 12) στο *Philosophical Review* 97 (1988) 549-552.

μένο μελέτημα ο συγγραφέας έλαβε ήδη υπόψη του τις αντιρρήσεις της Nussbaum: όπως ο ίδιος σημειώνει (σημ. 27), η Nussbaum άκουσε μια προφορική παρουσίαση της δουλειάς του στο Boston Colloquium και άσχησε αυστηρότατη και λεπτομερή κριτική στις θέσεις του.

Με αφετηρία τη γενικής αποδοχής άποψη ότι οι «απορίες» που συνθέτουν το βιβλίο *Βῆτα των Μετά τὰ φυσικά* —και που αναφέρονται αφενός στην *έπιζητουμένην έπιστήμην* και αφετέρου στις αρχές και στα αίτια του είναι— έχουν τις ρίζες τους στην ανταλλαγή γνωμών μέσα στην Ακαδημία του Πλάτωνα, ο E. Halper (*The Origin of Aristotle's Metaphysical 'Απορίες*) επιχειρεί να εξετάσει τη φύση τους προτείνοντας μια ερμηνεία η οποία διαφοροποιείται ριζικά από όσες έχουν ως τώρα διατυπωθεί. Οι ερμηνείες αυτές συσχετίζουν κατά κανόνα τις «απορίες» με τα στάδια της φιλοσοφικής εξέλιξης του Αριστοτέλη, θεωρώντας τις προβλήματα που τον απασχόλησαν σε μια συγκεκριμένη περίοδο της ζωής του (π.χ. όταν ήταν ακόμη μαθητής του Πλάτωνα [Jaeger] ή, πολύ αργότερα, σε μια φάση επανεξέτασης και επιστροφής στις πλατωνικές θέσεις [G. E. L. Owen]), προβλήματα που προέκυπταν είτε από θέσεις του Πλάτωνα είτε από παλιότερες δικές του είτε, τέλος, από απόψεις —κοινής αποδοχής— των συγχρόνων του (*ένδοξα*).

Παίρνοντας ως βάση χωρία από τα *Φυσικά*, αλλά και από άλλα βιβλία των *Μετά τὰ φυσικά*, ο Halper κάνει καταρχήν τη διαπίστωση ότι όταν ο Αριστοτέλης συζητεί απόψεις άλλων φιλοσόφων, σπεύδει να τις «μεταφράσει» στη δική του —περισσότερο εξειδικευμένη— φιλοσοφική γλώσσα, με αποτέλεσμα να προκύπτουν *πολλαχώς λεγόμενα*, ορισμένες φορές *αλληλοαναιρούμενα*. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση των «αποριών» του *Βῆτα*, των οποίων το κεντρικό θέμα είναι, κατά τον Halper, η ενότητα του είναι: ο Αριστοτέλης προσπαθεί απλώς να επαναδιατυπώσει και να ερμηνεύσει τις πλατωνικές θέσεις για την ενότητα του είναι, χωρίς να διαφωνεί κατ' ουσίαν με αυτές, αφού, όπως φαίνεται, συνδέονται στενά με το αντικείμενο της *πρώτης φιλοσοφίας*, όπως τη συλλαμβάνει ο ίδιος. Οι «απορίες» δεν τίθενται, επομένως, ως προβλήματα που απασχολούν πράγματι τον Αριστοτέλη (αντιθέτως η οργάνωσή τους δείχνει ότι αυτός έχει ήδη έτοιμες τις λύσεις) ούτε σχετίζονται απλώς με ενστάσεις προς τον Πλάτωνα ή προς τον πρώιμο Αριστοτέλη: από την άλλη, και αν ακόμη έχουν τις ρίζες τους σε κάποιο *ένδοξον*, το *ένδοξον* αυτό έχει εσωτερική σχέση με το αντικείμενο της *πρώτης φιλοσοφίας*.

Η ερμηνεία του Halper θα μπορούσε ίσως να υποδείξει έναν άλλο τρόπο ανάγνωσης των *Μετά τὰ φυσικά* εν γένει, παραμένει εν τούτοις και αυτή, όπως και όλες οι άλλες, κατά βάσιν προϊόν *εικασίας* (πράγμα άλλωστε που και ο ίδιος ο Halper σπεύδει να δηλώσει από την αρχή), αφού δεν μπορεί να στηριχθεί σε γραμματειακό υλικό και αφού οι γνώσεις μας για τους συντρόφους του Αριστοτέλη, για τις προσωπικές τους θέσεις και για τις συζητήσεις στην Ακαδημία είναι στην πραγματικότητα ελάχιστες.

Θεμελιώδεις και περίπλοκες αριστοτελικές έννοιες της πραγματείας

*ZHΘ*¹⁵, η οποία έχει ως θέμα την κατανόηση της αμετάβλητης και άφθαρτης ουσίας (= της ύπαρξης) των επιμέρους αισθητών —και φθαρτών— πραγμάτων (με άλλα λόγια: της ουσίας ως αντικειμένου επιστημονικής γνώσης) αναλύει στο άρθρο του ο Th. Scaltsas (Substratum, Subject and Substance). Όπως είναι γνωστό, η ουσία για τον Αριστοτέλη είναι ένα σύνθετον από υλικό υπόστρωμα και μορφή. Η παραδοχή αυτή όμως οδηγεί σε ένα οντολογικό πρόβλημα που αφορά στην ενότητα της ουσίας, ένα πρόβλημα το οποίο ο Αριστοτέλης προσπαθεί να λύσει με μια ειδική χρήση του εννοιολογικού ζεύγους *δυνάμει-ένεργεία*.

Εξετάζοντας τα επιχειρήματα του Αριστοτέλη με τα οποία δικαιολογείται η εισαγωγή του υποστρώματος και της μορφής στην έννοια της ουσίας, ο Scaltsas αναλύει 1. τον όρο *υποκείμενον* και τη σχέση του με τη μορφή τόσο όταν αυτός σημαίνει το υλικό υπόστρωμα (substratum) όσο και όταν σημαίνει το υποκείμενο (subiectum), 2. τη σχέση των εννοιών *υποκείμενον* και μορφή με την επίσης θεμελιώδη έννοια της *κινήσεως*¹⁶, αφού το *υποκείμενον* είναι αυτό που «επιβιώνει» τόσο στις ουσιώδεις όσο και στις συμπτωματικές μεταβολές, και 3. τη σχέση των *δυνάμει-ένεργεία* με την *κίνηση* και με την ουσία.

Σ' αυτό το πλαίσιο κινείται ο Scaltsas κάνοντας πολύ λεπτές —αλλά αποφασιστικής σημασίας— διακρίσεις εννοιών, με πλήρη γνώση του αριστοτελικού κειμένου· όλες οι θέσεις που διατυπώνει τεκμηριώνονται με αριστοτελικά χωρία, κάτι που τείνει να εκλείψει από τις αναλύσεις των σύγχρονων φιλοσόφων. Παρότι καταπιάνεται με ένα τόσο δύσκολο θέμα, καταφέρνει να παραμείνει ως το τέλος απόλυτα σαφής· ιδιαίτερα λειτουργικά για την κατανόηση των πολύ δύσκολων χωρίων των *Μετά τὰ φυσικά* με τα οποία ασχολείται είναι τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί, κατά κανόνα τα αριστοτελικά παραδείγματα σε αναλυτική μορφή· πολύ ευαίσθητες είναι οι γλωσσικές παρατηρήσεις του (π.χ. η διάκριση σχετικά με τη λειτουργία της ονομαστικής και της δοτικής της λ. *ένεργεια*, ή οι παρατηρήσεις σχετικά με τη λειτουργία των χρόνων των ρημάτων εν σχέσει προς την *κίνηση* και την *πράξιν*). Κατά τη γνώμη μου πρόκειται για την καλύτερη εργασία του τόμου.

Με την *ένεργειαν* και την *κίνηση*, δύο έννοιες θεμελιώδους σημασίας στο σύνολο των πραγματειών του Αριστοτέλη, ασχολείται ο R. Polansky (*Energieia in Aristotle's Metaphysics IX*). Αφετηρία του είναι η αξιοποίηση των εννοιών αυτών από έναν σύγχρονο φιλόσοφο, τον G. Ryle¹⁷, ο οποίος υποθέτει ότι το κριτήριο του Αριστοτέλη για τη διάκριση *κινήσεως-ένεργείας* είναι γλωσσικό, ότι δηλαδή αυτή έχει τις ρίζες της στη διάκριση των ρηματικών τύπων. Η θέση αυτή στηρίζεται στο γνωστό χωρίο Θ 6, 1048b 23 κ.ε. των *Μετά τὰ φυσικά*, όπου ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι μια *ένεργεια* μπορεί να εκφραστεί με ταυτόχρονη

15. Δηλαδή των βιβλίων Ζήτα, Ήτα και Θήτα των *Μετά τὰ φυσ.*, τα οποία θεωρούνται πλέον ενιαίο έργο· βλ. σχετικά I. Düring, *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg 1966, 589.

16. Για τις σημασίες του όρου στον Αριστοτέλη βλ. τη σημ. 37 του Scaltsas.

17. *Dilemmas*, Cambridge 1954.

χρήση παροντικών και συντελεσμένων χρόνων ενός ρήματος, ενώ στην περίπτωση μιας κινήσεως μόνο παροντικοί χρόνοι είναι δυνατοί, αφού οι κινήσεις είναι πάντοτε εν εξελίξει (*πάσα κινήσις ἀτελής*).

Αναλύοντας το κατ' εξοχήν αριστοτελικό κείμενο στο οποίο γίνεται λόγος για την *ἐνέργειαν*, το *Θῆτα των Μετά τὰ φυσικά*, ο Polansky οδηγείται στη διαπίστωση ότι ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τη σύζευξη των χρόνων όχι για να θεσπίσει ένα κριτήριο για τη διάκριση της *ἐνεργείας* από την *κίνησιν* το οποίο να στηρίζεται στη χρήση της γλώσσας, αλλά για να δείξει και με τη γλωσσική διατύπωση ότι ορισμένες «πράξεις» είναι ανά πάσα στιγμή πλήρεις, αυτοσκοποί (*ἐνέργειαι*), ενώ άλλες έχουν ένα σκοπό, ένα τέλος έξω από αυτές (*κινήσεις*) και δεν είναι ποτέ πλήρεις όσο παραμένουν *κινήσεις*. Με αυτή την έννοια ένας παρακείμενος στην περίπτωση των *ἐνεργειῶν* δηλώνει την πληρότητά τους σε οποιοδήποτε σημείο τους, ενώ αντίθετα δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην περίπτωση των *κινήσεων*, δεδομένου ότι η ολοκλήρωσή τους συμπίπτει αποκλειστικά και μόνο με το τέλος τους. Παράλληλα ο Polansky εξετάζει όλες τις δυνατές σημασίες του όρου *ἐνέργεια*, χρησιμοποιώντας στοιχεία και από άλλα αριστοτελικά έργα, όπως τα *Ἠθικά Νικομάχεια* και το *Περὶ ψυχῆς*, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι αἱ *ἐνέργειαι* του *Θῆτα* είναι αποκλειστικά ψυχικές δραστηριότητες, σε αντίθεση προς τις *κινήσεις*, οι οποίες είναι παρούσες σε οτιδήποτε κινεῖται (μεταβάλλεται) από κάτι άλλο.

Τα συμπεράσματα του Polansky δεν προκύπτουν πάντοτε αβίαστα από τα κείμενα που χρησιμοποιεί· αυτό γίνεται ιδιαίτερα φανερό στον αναγνώστη όταν συγκρίνει την πραγμάτευσή του με εκείνη του Scaltsas κατά την ανάλυση των ιδίων αριστοτελικών εννοιῶν¹⁸.

Στα ψυχολογικά έργα του Αριστοτέλη εξετάζονται, όπως είναι γνωστό, και οντολογικά προβλήματα αλλά και θεμελιώδη ζητήματα επιστημολογίας. Σε θέματα αυτού του τύπου αναφέρονται τα μελετήματα του τρίτου μέρους του τόμου.

Το θέμα που απασχολεί τον Chr. Shields (*Soul as Subject in Aristotle's De Anima*) είναι η ψυχή ως *ὑποκείμενον* στο *Περὶ ψυχῆς* του Αριστοτέλη. Στο έργο αυτό ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι το υποκείμενο σε καταστάσεις όπως η οργή ή η σκέψη δεν είναι η ψυχή αλλά ο άνθρωπος *τῆ ψυχῆ* (I 4, 408b 11-15). Με βάση την ίδια θέση φαίνεται ότι διαφοροποιεί το σώμα από την ψυχή στο II 1, 412a 16-19: το πρώτο είναι *ὑποκείμενον*, ενώ η δεύτερη όχι· η ψυχή όμως χαρακτηρίζεται παράλληλα *οὐσία* (412a 19-20), πράγμα που οδηγεί σε μια σοβαρή δυσκολία, αφού για τον Αριστοτέλη φαίνεται ότι ισχύει η ταυτότητα *οὐσία=ὑποκείμενον* (*Μετὰ τὰ φυσ.* Z 3, 1029a 1-2). Άλλωστε σε άλλα σημεία του έργου του (π.χ. III 4, 429a 10-11) ο Αριστοτέλης αναφέρεται, ασυνείδητα ίσως, στην ψυχή ως υποκείμενο νοητικών καταστάσεων.

Αποκλείοντας καταρχήν την εύκολη(;) λύση να θεωρηθεί και αυτό το πρόβλημα μια από τις «ασυνέπειες» του Αριστοτέλη, ο Shields διερευνά όλες τις πιθανές λύσεις του με σαφήνεια και γνώση, εξετάζοντας παράλληλα ερμηνείες

18. Βλ., π.χ., Scaltsas 187.

που έχουν ως τώρα προταθεί από διαπρεπείς ερευνητές, όπως ο D. W. Hamlyn, ο R. D. Hicks, ο W. D. Ross κ.ά., για να καταλήξει στη δική του πρόταση ότι ο όρος *υποκείμενον* δεν χρησιμοποιείται με την ίδια σημασία στα χωρία *Μετὰ τὰ φυσ.* 1029a1-2 και *Περὶ ψυχ.* 412a 18-19, αλλά με τις δύο διαφορετικές σημασίες για τις οποίες ο Αριστοτέλης κάνει λόγο στο *Ζῆτα* 13, 1038b 1-6, δηλαδή *υποκείμενον* = 1. ὕλη, υπόστρωμα, 2. αυτό που δέχεται ιδιότητες. Κατά τον Shields, η ψυχή δεν είναι *υποκείμενον* με την έννοια του υποστρώματος, μπορεί όμως κάλλιστα να είναι με την έννοια της μορφής. Το χωρίο 408b 11-15 ο Shields το ερμηνεύει με βάση τη θέση του Αριστοτέλη ότι η ψυχή δεν κινείται καθ' ἑαυτήν αλλά κατά συμβεβηκός (I 3), υποδεικνύοντας παράλληλα τον ορθό τρόπο κατανόησης της δοτικής τῆ ψυχῆ (εξαιρετικά εύστοχο το παράδειγμα της σημ. 26 για το υποκείμενο του ρήματος «δακτυλογραφῶ»).

Με τους μηχανισμούς της σκέψης κατά τον Αριστοτέλη ασχολείται ο M. V. Wedin (*Aristotle on the Mechanics of Thought*) και επιχειρεί να συνδυάσει μεταξύ τους σε ένα σύστημα βάσει μιας ενιαίας αντίληψης ορισμένες αριστοτελικές θέσεις, όπως: 1. ο κατ' ἐνέργειαν νοῦς ταυτίζεται με το αντικείμενο της νόησης (*Περὶ ψυχ.* III 4, 430a 2-5· 5, 430a 19-20· 7, 431b 17), 2. ο νους ενεργοποιείται από το αντικείμενο της νόησης (III 4, 429a 14-18· πρβ. και Λάμβδα 7, 1072a 30), 3. το αντικείμενο της νόησης είναι α. κάτι το γενικό, ένα καθόλου (II 5, 417b 22-23) και β. βρίσκεται μέσα στην ψυχή (417b 23-24), και 4. η νόηση εξαρτάται από το υποκείμενο (417b 24). Με την πεποίθηση ότι ο Αριστοτέλης διαθέτει ένα σύστημα με τρία διακεκριμένα επίπεδα οργάνωσης ο Wedin εντάσσει τις θέσεις αυτές, συζητώντας παράλληλα με πρωτοτυπία ορισμένα προβληματικά σημεία του *Περὶ ψυχῆς*. Ωστόσο αυτό που αναρωτιέται κανείς τελειώνοντας το μελέτημά του είναι αν το μοντέλο που προτείνει θα μπορούσε όντως να θεωρηθεί παρουσίαση της αριστοτελικής σύλληψης για τη νόηση ή απλώς μια κατασκευή του Wedin εμπνευσμένη από τον Αριστοτέλη. Κατά τη γνώμη μου η δεύτερη εκδοχή βρίσκεται σαφώς πιο κοντά στην αλήθεια.

Τη σφραγίδα της «σχολής» Wedin φέρει και το άρθρο του J. A. Driscoll (*The Anaxagorean Assumption in Aristotle's Account of Mind*), στο οποίο εξετάζεται η στάση του Αριστοτέλη απέναντι στη θέση του Αναξαγόρα «νοῦς μέμικται οὐδενὶ χρήματι» (απ. B 12 D-K) και στις συνέπειές της. Στο III 4 του *Περὶ ψυχῆς* ο Αριστοτέλης εκφράζει δύο βασικές απορίες, οι οποίες προκύπτουν αν δεχτεί κανείς τη θέση αυτή του Αναξαγόρα: 1. πώς είναι δυνατή η νόηση και 2. πώς μπορεί ο ίδιος ο νους να είναι αντικείμενο της νόησης (429b 22-29). Κλειδί για τη λύση των αποριών αυτών αποτελούν δύο δικές του θέσεις: 1. ὅτι δυνάμει πῶς ἔστι τὰ νοητὰ ὁ νοῦς, ἀλλ' ἐντελεχεῖα οὐδέν, πρὶν ἂν νοῆῃ (429b 30-31) και 2. ἐπὶ μὲν γὰρ τῶν ἄνευ ὕλης τὸ αὐτὸ ἔστι τὸ νοοῦν καὶ τὸ νοούμενον (430a 3-4).

Το πρόβλημα που έχει απασχολήσει ως τώρα τους ερευνητές είναι αν η λύση αυτή του Αριστοτέλη προϋποθέτει (Rodier, Hicks) ή αρνείται (Ross) την αναξαγόρεια θέση. Ο Driscoll επανέρχεται στο θέμα και με βάση αφενός μια δική του ανάγνωση του κειμένου του III 4 και αφετέρου τα πορίσματα των ερευ-

νών του Wedin και του Lowe επιχειρεί, συμπληρώνοντας την άποψη του Hamlyn, να ανασχευάσει τη θεωρία του Ross, υποστηρίζοντας ότι ο Αριστοτέλης δέχεται την αναξαγόρεια θέση τόσο για τον κατ' ἐνέργειαν όσο και για τον δυνάμει νοῦν και ότι, επομένως, η δική του θεωρία αποτελεί εξέλιξη προπλατωνικών θεωριών.

Ο τόμος ολοκληρώνεται με το μελέτημα του R. Smith (*Filling in Nature's Deficiencies*). Σε μια σειρά χωρίων ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε «ελλείψεις» της φύσης, ελλείψεις τις οποίες καλείται η τέχνη (ή/και η παιδεία) να αναπληρώσει. Οι ελλείψεις αυτές είναι δύο ειδών: είτε υπάρχουν σε ένα συγκεκριμένο επιμέρους πράγμα, που λόγω αυτών διαφοροποιείται από τα άλλα πράγματα του είδους του, είτε σε μια ολόκληρη κατηγορία πραγμάτων. Ο Smith στο μελέτημά του αυτό επιχειρεί να συμβάλει στην κατανόηση της αριστοτελικής έννοιας της φύσεως, με άξονα της ερμηνείας του (ενιαίας και για τα δύο είδη ελλείψεων) την έννοια της λειτουργικότητας, όπως αυτή εκφράζεται μέσω των λειτουργικών ορισμών. Ξεκινώντας από το πρώτο είδος ελλείψεων (χείμενο αναφοράς το Π 8 των *Φυσικῶν*) καταλήγει στις ελλείψεις της ανθρώπινης φύσης —και, συνακόλουθα, στη σφαίρα της ηθικής φιλοσοφίας— τις οποίες τείνει να αναπληρώσει η ανθρώπινη ψυχή ως φύσις ἑαυτὴν τελειοῦσα.

Το γενικό συμπέρασμα που βγαίνει από τη μελέτη του τόμου αυτού είναι ότι ο Αριστοτέλης δεν παραμένει απλώς ενδιαφέρων καθ' εαυτόν, αλλά ότι είναι παρών στη σύγχρονη φιλοσοφική σκέψη, πράγμα που διαπιστώνεται από τον τρόπο με τον οποίο τον προσεγγίζει μια μεγάλη μερίδα φιλοσόφων της εποχής μας: εμφανής είναι η τάση για ανασύνθεση αριστοτελικών θεωριών σε ολοκληρωμένη μορφή, ἔστω και αν σε ορισμένες περιπτώσεις τα στηρίγματα που προσφέρει το αριστοτελικό χείμενο είναι πενιχρά· η ἔλλειψη αυτή «θεραπεύεται» πολλές φορές με αναχρονιστικές προβολές θεωριών νεότερων φιλοσόφων· πάντως, το να επιστρατεύονται για την καλύτερη κατανόηση αριστοτελικών θέσεων φιλοσοφικές απόψεις του Kant, του Russel ή του Ryle μπορεί να μη συμβάλλει πράγματι στην ορθότερη κατανόηση της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, δείχνει όμως ότι η φιλοσοφία αυτή συνεχίζει να είναι ζωντανή και επίκαιρη.

Στα θετικά του τόμου πρέπει να προσμετρηθεί η ποικιλία των θεμάτων και το ότι ο αναγνώστης έρχεται σε επαφή με αντιπροσωπευτικά έργα της εντελώς σύγχρονης ερμηνευτικής γραμματείας¹⁹, τα οποία συζητούν, ενισχύουν ή απορρίπτουν οι συγγραφείς των μελετημάτων· στα αρνητικά του τα λάθη στα ελληνικά²⁰, τα οποία δεν είναι πάντοτε τυπογραφικά²¹: δεν είναι λίγες οι φορές

19. Χρήσιμη προς την ίδια κατεύθυνση είναι και η γενική βιβλιογραφία που παρατίθεται στις σσ. 313-327.

20. Π.χ. *σμπλοκὴν* (σ. 11), *ποιεῖν* (σ. 62), *σημαίνει* (σ. 96), *οὐσία* (σ. 107), *ὁμονυμία* (σ. 108), *apodieknumi* (σ. 130), *γένεσθαι* (σ. 205), *παθῆ* (σ. 232), *καθ' αὐτό* (3 φορές, σ. 236-237), *τῆ ψυχῆ* (3 φορές, σ. 242), *ἐπιστατόν* (σ. 248), *ἐνεργείας* (σ. 253), *τὰ ἀδιαιρετά* (σ. 261), *εἰκόνα* (σ. 266), *ὑπαρχεῖν* (σ. 269), *ἄπασιν, ἐν* (= ἐν, σ. 271), *νὴν* (= τῆν, σ. 290).

21. Βλ., π.χ., τη σημ. 7.

που αναρωτιέται κανείς σε ποιό βαθμό ορισμένοι από τους συγγραφείς του τόμου μπορούν να διαβάσουν τον Αριστοτέλη στο πρωτότυπο. Δεδομένου ότι μια μετάφραση αριστοτελικού κειμένου σημαίνει ταυτόχρονα και ερμηνεία του, μια ερμηνεία που στηρίζεται σε μεταφράσεις είναι ήδη ένα τρίτον από τής ἀληθείας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Π. ΚΟΤΖΙΑ-ΠΑΝΤΕΛΗ

Élisabeth Malamut, Sur la route des saints byzantines, Παρίσι, CNRS Editions, 1993, σελ. 399, 8 φωτογραφίες, 12 χάρτες, Appendice.

Η Élisabeth Malamut, γνωστή από το δίτομο έργο της για την ιστορική γεωγραφία των νησιών της Ανατολικής Μεσογείου, ασχολείται με θέμα οικείο, την ιστορική γεωγραφία του Βυζαντίου όπως αυτή αποτυπώνεται στα αγιολογικά κείμενα που περιγράφουν μετακινήσεις αγίων, μοναχών στην πλειονότητά τους. Το βιβλίο αρχίζει με μια σύντομη εισαγωγή (σσ. 9-11), όπου επισημαίνεται ότι στόχος του είναι να «εξετασθεί εκ βαθέων η ιστορική γεωγραφία και η κοινωνιολογία των μετακινήσεων, μέσα από τα ταξίδια των μοναχών» (σ. 9).

Στο πρώτο κεφάλαιο, που τιτλοφορείται *Figures de Saints* (σσ. 13-53), παρουσιάζονται επιλεκτικά ιστορικά πρόσωπα αγίων, οι οποίοι είναι γνωστοί για τα ταξίδια τους. Για τον καθένα άγιο αφιερώνεται και μία ενότητα, στην οποία αναγράφονται, με βάση τα δεδομένα του Βίου του, τα πιο σημαντικά σημεία της ζωής του, καθώς επίσης κάθε είδους ταξίδια που ο άγιος είχε επιχειρήσει, συμπεριλαμβανομένων και όσων συνδέονται με την «άσκηση», καθώς «το ταξίδι νοείται ως γεωγραφική μετακίνηση, αλλά και πνευματικό οδοιπορικό» (σ. 13). Συνολικά το πρώτο κεφάλαιο υποδιαιρείται σε οκτώ ενότητες.

Η πρώτη ενότητα ασχολείται με δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις ταξιδιωτών αγίων των τελών του 4ου αιώνα, της Μελανίας της Νέας (σσ. 14-15) και του Αλεξάνδρου του Αχοιμήτου (σσ. 16-18), επισημαίνοντας (σ. 18) τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στους δύο συγχρόνους αγίους. Η δεύτερη ενότητα (σσ. 18-21) καταγίνεται με τον Βίο του Δανιήλ Στυλίτη, η τρίτη με τους πιο αντιπροσωπευτικούς εκπροσώπους του μοναχισμού της Αιγύπτου και της Παλαιστίνης (σσ. 21-29). Η τέταρτη ενότητα είναι αφιερωμένη στους αγίους που έζησαν και έδρασαν στη διάρκεια της εικονομαχίας, ενώ η πέμπτη εξετάζει τις μετακινήσεις δύο επαρχιωτών αγίων του 9ου-10ου αιώνα, του Λουκά του Νέου (-953) (σσ. 33-36) και του Μιχαήλ Μαλείνου (894-961) (σσ. 36-40), «φυσιογνωμίες τελείως διαφορετικές αλλά αντιπροσωπευτικές της εποχής». Η έκτη ενότητα (σσ. 40-43) είναι αφιερωμένη στον Λάζαρο τον Γαλησιώτη (967-1053), έναν «νέο τύπο αγίου», ο οποίος επιχειρεί να ταξιδέψει πάνω στα ίχνη των αγίων του 6ου αιώνα, επισκεπτόμενος τα μεγάλα μοναστήρια της Παλαιστίνης. Η έβδομη ενότητα (σσ. 44-48) αναφέρεται στις μετακινήσεις-αποστολές των Κυρίλλου-Κωνσταντίνου και Μεθοδίου, στις οποίες η συγ-

γραφέας αναγνωρίζει βέβαια πολιτική σκοπιμότητα, αλλά θέτει επίσης το πρόβλημα (σ. 47) της μεταφύτευσης των ελληνικών κοινοτήτων στην Ιταλία¹. Στην ίδια ενότητα (σσ. 48-51) εξετάζεται και η περίπτωση του Νείλου από το Rosano. Το πρώτο κεφάλαιο κλείνει με την όγδοη ενότητα (σσ. 51-53), όπου γίνεται λόγος για αγίους έξω από τον Βυζαντινό χώρο, με χαρακτηριστική περίπτωση του γεωργιανού μοναχού του 9ου αιώνα Ιλαρίωνα. Απουσιάζει από το βιβλίο (μία μόνον μνεία υπάρχει στη σ. 316), μια μεγάλη φυσιογνωμία στην ιστορία του βυζαντινού μοναχισμού, ο Μάξιμος ο Ομολογητής (580-662), γνωστός εκτός από τις θεολογικές του πραγματείες και την αντίθεσή του προς τον μονοθελητισμό², για τα ταξίδια που έκανε στην Αλεξάνδρεια (630 περ.) και στη Ρώμη (649)³.

Το δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο *D'ou viennent-ils* (σσ. 55-87) είναι αφιερωμένο στη γεωγραφική και κοινωνική προέλευση, καθώς και στη σταδιοδρομία των ταξιδιωτών αγίων. Ανιχνεύοντας πρώτα τη γεωγραφική τους προέλευση η συγγραφέας καταλήγει στο γενικό συμπέρασμα ότι οι άγιοι που έκαναν ταξίδια προέρχονται αδιάκριτα από όλο τον βυζαντινό χώρο. «Αν η Κωνσταντινούπολη είναι η γενέτειρα πολλών αγίων προσώπων, επίσης μεγάλος αριθμός αγίων κατάγεται από μικρά και άγνωστα χωριά των επαρχιών της Ανατολής και της Μικράς Ασίας» (σ. 61). Πιστεύω ότι η διερεύνηση της γεωγραφικής προέλευσης των ταξιδιωτών αγίων κατά περιόδους θα μπορούσε να αποδώσει περισσότερο. Κατόπιν εξετάζεται η κοινωνική προέλευση, η μόρφωση και η σταδιοδρομία των αγίων (*Milieu social*, σσ. 62-70· *Formation*, σσ. 70-77· *La route de la carrière*, σσ. 77-87). Η συγγραφέας διαπιστώνει ότι τα αγιολογικά κείμενα του 4ου-6ου αιώνα ασχολούνται αποκλειστικά με αγίους πλούσιους και ευγενείς (Μελανία, Αλέξανδρος Αχοίμητος, Μάρκελλος Αχοίμητος, Ιωάννης Ησυχαστής, Ιωάννης Ελεήμων κ.ά.), σε αντίθεση με συναφή κείμενα του 9ου -11ου αιώνα με ήρωες αγίους ταπεινής καταγωγής. Την έλλειψη τέτοιου είδους κειμένων κατά την πρώιμη εποχή η συγγραφέας την αποδίδει στις προσωπικές προτιμήσεις των συγγραφέων, «επειδή οι ίδιοι οι βιογράφοι ανήκαν στην ίδια κοινωνική τάξη με τους ήρωές τους» (*les auteurs puisaient dans un répertoire lettré et aisé par goût personnel, dans la mesure où ils appartiendrait eux mêmes à un milieu social plus aisé que leurs successeurs des 9e-11e siècles* σ. 67). Πιστεύω ότι η ανίχνευση των αγιολογικών κειμένων απαιτεί την παράλληλη και

1. Θέμα τεράστιο με ιδιαίτερα ελλιπή βιβλιογραφία. Αναφέρω ενδεικτικά το κλασσικό έργο του S. Borsari, *Il monachesimo bizantino nella Sicilia e nell'Italia meridionale prenormanne* [Istituto italiano per gli studi storici 14], Νάπολη 1963, και το πιο πρόσφατο του J.-M. Sansterre, *Les moines grecs et orientaux à Rome aux époques byzantine et carolingienne* (milieu du VIe s. - fin du IXe s.), 2 τ., Βρυξέλλες 1980.

2. PG, 90, 91. *Maximi Confessoris, Quaestiones ad Thalassium*, εκδ. C. Laga-C. Steel, [Corpus Christianorum, Series Graeca 7], Louvain 1980.

3. Βίος Μαξίμου, PG 91, στ. 76 A, 77C. Βλ. J.L. Van Dieten, *Geschichte der griechischen Patriarchen von Konstantinopel von Sergios I. bis Johannes VI. (610-715)*, Άμστερνταμ 1972, σ. 37 κ.ε. Βλ. επίσης *Maximus Confessor: Actes du Symposium*, εκδ. F. Heinzer - C. Schonborn, Freiburg 1982.

συστηματική διερεύνηση των κοινωνικών συγκυριών της κάθε εποχής. Κατά την πρώιμη εποχή η επιρροή των μοναχών στη βυζαντινή κοινωνία είναι τεράστια, καθώς οι τύχες της αυτοκρατορίας καθορίζονται από εκπροσώπους της μοναστικής παράταξης. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αττικού (406-425)⁴ και, βέβαια, της αυτοκράτειρας Πουλχερίας (Αυγούστας από το 414)⁵. Σχετικά με την απορία που διατυπώνεται αν στον 9ο-11ο αιώνα les hagiographes s'adressent désormais à des milieux dans l'ensemble moins cultivés et plus populaires (σ. 67) νομίζω ότι οι βιογράφοι δεν συνέθεταν Βίους μόνο σύμφωνα με τις απαιτήσεις του κοινού, αλλά κυρίως για να δοξάσουν τους ήρωές τους⁶, μέσω των οποίων επαινείται και η τάξη την οποία εκπροσωπούν. Η παράλληλη εξέταση, από την άλλη πλευρά, των διαφόρων παραλλαγών των αγιολογικών κειμένων, π.χ. του Βίου Θεοδώρου Στουδίτη⁷, θα μπορούσε να τεκμηριώσει και να πλουτίσει τα αναφερόμενα στο βιβλίο παραδείγματα ή ακόμα και να διανοίξει διαφορετικές οδούς στην έρευνα. Η συγγραφέας δείχνει να αγνοεί τη βιβλιογραφία (βλ. σσ. 368-371) και μάλιστα τη βασική και εν πολλοίς αξεπέραστη ειδική μελέτη για τη βυζαντινή αγιολογία του Α. Ρ. Rudakov, *Ocherki vizantiyskoy kul'tury po dannym grecheskoy agiografii*, Μόσχα 1917, ανατ. Λονδίνο 1970.

Η συγγραφέας διακρίνει τους αγίους που είχαν παιδεία (Les saints lettrés, σσ. 70-73) και τους αμαθείς (Les saints peu instruits ou incultes, σσ. 74-77) καταλήγοντας σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα, βασισμένα στα δεδομένα των αγιολογικών κειμένων. Ακολουθώς διερευνάται η σταδιοδρομία των αγίων πριν αυτοί λάβουν το μοναχικό σχήμα: διακρίνονται όσοι εγκατέλειψαν την πολιτική, εκκλησιαστική, στρατιωτική τους κ.ά. σταδιοδρομία (σσ. 77-82) για να χαρούν μοναχοί, περνώντας πάντοτε από την Κωνσταντινούπολη, πόλο έλξης των μελλοντικών μοναχών (σ. 83), και εκείνοι που ήταν προορισμένοι από την παιδική τους ηλικία (enfants moines, σ. 84) να βιώσουν τον μοναχισμό. Στα παραδείγματα που παρατίθενται στο βιβλίο αξίζει να προστεθεί η περίπτωση του Στεφάνου του Νέου, ο οποίος είχε αξιωθεί και πριν γενέσεως απ' έμβρύων αποταχθῆναι αὐτὸν τῷ μοναδικῷ βαθμῶ⁸.

Το τρίτο κεφάλαιο με τίτλο Οὐ vont-ils? (σσ. 89-128) εξετάζει πού οδηγούνται οι άγιοι και τον τρόπο με τον οποίο γίνεται το πέρασμα στον μοναχισμό, στην άσκησι και στην απομόνωση (La rupture: du monde laic au monde monastique, σσ. 89-108). Για μεν τους πλούσιους αγίους αυτό το πέρασμα

4. *ἐκ νέου δὲ φιλοσοφῆν ἐπαιδευθῆ ὑπὸ μοναχοῦ τῆς Μακεδονίου αἰρέσεως*. Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, VIII 27, 4, 2 (Bidez-Hansen).

5. Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, IX 3, 1-2 (Bidez-Hansen). Βλ. Κ. Holum, *Theodosian Empresses*, Berkeley 1982, σσ. 79-111.

6. Βλ. L. Ryden, «New Forms of Hagiography: Heroes and Saints», *The 17th International Byzantine Congress, Major Papers*, Ν. Υόρκη 1986, σ. 537.

7. Για τις παραλλαγές του Βίου του Θεοδώρου Στουδίτη βλ. G. Fatouros, *Theodori Studitae Epistulae*, [CFHB 31/1], Μόναχο 1991, τ. 1, σ. *3.

8. PG 100, σ. 1089 A.

αποτυπώνεται στα αγιολογικά κείμενα με την οικονομική απογύμνωσή τους (Le dépouillement, σσ. 91-92), ενώ για τους πένητες με το πρώτο ταξίδι προς την αγιότητα (Le premier voyage de sainteté, σ. 92). Στις επτά ακόλουθες υποενότητες εξετάζονται τα θέματα που συνδέονται με το πρώτο ταξίδι του αγίου, που είναι περισσότερο πνευματικό παρά γεωγραφικό: η φυγή (La désertion et la fugue, σσ. 93-95), ο γάμος (Le mariage, σσ. 95-96), η συνάντηση με τον γέροντα (La rencontre du gérôn, σσ. 97-98). Στη συνέχεια εξετάζονται οι διάφορες περιστάσεις υπό τις οποίες οι άγιοι γίνονται μοναχοί. Αναφέροντας για παράδειγμα τον Θεοφάνη Ομολογητή, τον αρχιεπίσκοπο Κρήτης Ανδρέα⁹, τον Θεοφύλακτο Νικομήδειας κ.ά. διακρίνονται, ανάμεσα στις άλλες περιπτώσεις (Le pèlerinage, σ. 102· L'appel du désert, σσ. 102-106· Autres saints exemplaires, σσ. 106-108), οι «κοινωνικοί άγιοι» (Les saints sociaux, σσ. 98-101), οι οποίοι ασπάζονται τον μοναχισμό περισσότερο από εσκεμμένη κλίση (vocation raisonnée, σ. 98). Ακολούθως ανιχνεύεται ο προορισμός των αγίων, ανάλογα με την απόσταση που διανύουν και τον δρόμο που επιλέγουν. Οι ταξιδιώτες άγιοι της πρώιμης βυζαντινής περιόδου κατευθύνονται προς την Παλαιστίνη, τη Συρία, την Αίγυπτο (Les itinéraires de sainteté: déserts et monts sacrés σσ. 108-114), όταν, όμως, η αυτοκρατορία χάνει τις περιοχές αυτές, οι άγιοι στρέφονται προς τη Μ. Ασία, στα όρη του Ολύμπου της Βιθυνίας, περιοχή που ελκύει το ενδιαφέρον των μοναχών¹⁰ από τον 8ο ως τον 11ο αιώνα (σσ. 110-112), του Λάτρου, του Γαλησίου, αλλά και προς την Ελλάδα και τον Άθω (σσ. 112-113). Άλλοι άγιοι δεν υπερβαίνουν τα όρια της περιοχής τους (Ceux qui ne s'éloignèrent pas: les saints régionaux, σσ. 121-126), άλλοι δεν επιχειρούν ποτέ κανένα προσκύνημα ή ταξίδι (Les saints locaux, σσ. 126-128). Η συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στις δύο τελευταίες κατηγορίες καταχωρείται μεγάλος αριθμός αγίων, μολονότι τα αγιολογικά κείμενα φαίνεται να δείχνουν το αντίθετο, επειδή οι συγγραφείς τους δεν έδειχναν ενδιαφέρον προς αυτούς.

Το τέταρτο κεφάλαιο (Voyages monastiques, σσ. 129-165) ασχολείται με τα μεγάλα ταξίδια των αγίων, αφού αυτοί είχαν λάβει την μοναχική κουρά, καθώς και με τον σκοπό των ταξιδιών αυτών, στα οποία συχνά τους συνόδευαν μαθητές ή άλλοι μοναχοί από την ίδια μοναστική κοινότητα. Διακρίνονται από την μια πλευρά τα συνήθη ταξίδια (Voyages ordinaires, σσ. 130-136), στα οποία περιλαμβάνονται τα ταξίδια για την επιθεώρηση των κτήσεων του μονα-

9. Στη σ. 115 η συγγραφέας αναφέρει ότι ο αρχιεπίσκοπος Κρήτης Ανδρέας pour une raison inconnue il alla achever sa vie dans l'île de Mitylène. Ο λόγος, όμως είναι γνωστός ήδη από το 1951, όπως είχε δείξει ο Βασίλειος Λαούρδας, «Ο Άγιος Άνδρέας ό έν τη Κρίσει και ή Κρήτη επί είκονομαχίας», *Κρητικά Χρονικά* 5 (1951) 46-47.

10. Από τους αγίους που αναφέρονται ότι συνδέονται με τη Βιθυνία απουσιάζει μια πολύ χαρακτηριστική περίπτωση, του Στεφάνου του Νέου (PG 100, στ. 1088-1089). Βασικό και χρήσιμο βιβλίο για τον μοναχισμό της Βιθυνίας και την ανοικοδόμηση μοναστηριών την εποχή αυτή, έργο το οποίο δεν αναφέρεται στη βιβλιογραφία, είναι αυτό του V. Ruggieri, *Byzantine Religious Architecture (582-867): its History and Structural Elements* [Orientalia Christiana Analecta 237], Ρώμη 1991.

στηριού (σσ. 131-132), επισκέψεις στην πόλη για λειτουργικές ανάγκες (σσ. 132-134), μετακινήσεις για εθιμοτυπική επίσκεψη σε ανώτερο ιεραρχικά ή σε γειτονικό μοναστήρι (σσ. 134-135) και επισκέψεις στα λουτρά (σσ. 134-135)¹¹, και από την άλλη τα μακρινά ταξίδια (Les déplacements au loin, σσ. 136-138). Στα τελευταία κατατάσσονται τα ταξίδια των μοναχών σε άλλες μοναστικές κοινότητες που σχετίζονται πνευματικά με το δικό τους μοναστήρι (σσ. 136-138), σε μακρινούς τόπους για την ανεύρεση πόρων βοήθειας (σ. 138), στην πατρίδα τους (σ. 138). Τα ταξίδια που σχετίζονται με ιδιαίτερα πνευματικά χαρίσματα των αγίων ονομάζονται «άγια ταξίδια» (Y eut-il des voyages plus saints d'autres?, σσ. 138-144) τα οποία, ανάλογα με τον σκοπό τους, χωρίζονται σε διάφορες κατηγορίες. Άλλες μετακινήσεις είναι αυτές που σχετίζονται με τις πνευματικές ανησυχίες των αγίων (Les missions, σσ. 144-147). Στη συνέχεια εξετάζονται τα προσκυνήματα των αγίων στη Ρώμη και στα Ιεροσόλυμα (Les itinéraires de pèlerinage conduisent les saints jusqu'à Rome et à Jerusalem, σσ. 147-148), όπου αναφέρονται οι άγιοι που είχαν επισκεφθεί τις προαναφερθείσες πόλεις. Χαρακτηριστική για το θέμα είναι η μαρτυρία του Ευσεβίου *τὴν πορείαν ἐπὶ τὰ Ἱεροσόλυμα εὐχῆς καὶ τῶν τόπων ἱστορίας ἔνευε* (*Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, VI, XI, 2, ἐκδ. G. Bardy, *Eusèbe de Césarée Histoire ecclésiastique* [Sources chr. 41], Παρίσι 1955), επισημαίνοντας το θρησκευτικό αλλά και περιηγητικό στοιχείο του προσκυνήματος.

Στο βιβλίο δεν αναφέρεται η Αιθερία (Aetheria/Egeria) (4ος αι.), η μοναχή από τη δυτική Μεσόγειο, ίσως από την Ισπανία, που έγραψε σε τύπο επιστολής λεπτομερή διήγηση του ταξιδιού της στους Αγίους Τόπους (*Itinerarium*, ἐκδ. P. Maraval, *Égypte, Journal de voyage* [Sources chr. 296], Παρίσι 1982).

Ιδιαίτερη θέση στην έρευνα της κ. Elisabeth Malamut κατέχει το ταξίδι των αγίων στην Κωνσταντινούπολη (σσ. 148-165): η ενότητα εξετάζει την εγκατάσταση των μοναχών στη βυζαντινή πρωτεύουσα (L'établissement, σσ. 148-151), τους λόγους για τους οποίους οι μοναχοί την επισκέπτονται, λ.χ. προσκύνημα λειψάνων, επίσκεψη αγίων εκεί εγκατεστημένων, θρησκευτικά ζητήματα, οικονομικά αιτήματα (Le plus souvent les moines s'y rendent pour quelque nécessité, σσ. 151-156), πολιτικοί-θρησκευτικοί λόγοι (σσ. 156-159), λόγοι διορισμού (σσ. 159-160) κ.ά. Σε μια πόλη που βρίσκεται πάντοτε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος ως κέντρο εξουσίας (σσ. 163-164), ενδιαφέρον παρουσιάζει η επισήμανση των αγίων, ιδιαίτερα της μέσης βυζαντινής περιόδου (Λουκάς ο Νέος, Θεόδωρος Κυθήρων, Νείλος) οι οποίοι δεν επισκέφθηκαν ποτέ την Κωνσταντινούπολη (Ceux qui n' allèrent jamais à Constantinople (σσ. 164-165). Μήπως το θέμα θα έπρεπε να εξετασθεί διεξοδικότερα μέσα από τις σχέσεις της επαρχιακής αριστοκρατίας με την κεντρική εξουσία της πρωτεύουσας;

11. Αναφέροντας τρία παραδείγματα το συμπέρασμα που εξάγει η συγγραφέας ότι le moine aimait bien se rendre aux thermes, σ. 135, είναι, νομίζω, πολύ βιαστικό.

Η έννοια της φυγής, της περιπλάνησης, που ενυπάρχει στον θεωρητικό βίο του μοναχισμού αποτελεί αντικείμενο διερεύνησης στο πέμπτο κεφάλαιο του βιβλίου (*L'errance, un voyage à part*, σσ. 167-193). Στις 11 ενότητες του κεφαλαίου αυτού εξετάζεται το είδος των περιπλανήσεων και οι λόγοι που τις προκάλεσαν, με βάση τα δεδομένα των βιογράφων. Βασικός λόγος για την περιπλάνηση ενός μοναχού είναι η αντίθεσή του προς την επίσημη πολιτική και θρησκευτική πολιτική (*Le moine fuit les autorités*, σσ. 168-171), ενώ η αναζήτηση της ερημίας και της μοναχικότητας, από τα πιο χαρακτηριστικά μοτίβα στις αγιολογικές διηγήσεις, ιδιαίτερα του 4ου και 5ου αιώνα, συνιστά επίσης βασικό λόγο (*Le moine fuit la foule et entre dans le désert*, σσ. 173-180). Η προτελευταία ενότητα εξετάζει κατά πόσο με την ίδρυση μονής ή με την εγκατάσταση του αγίου σε μοναστήρι σταματά η περιπλάνηση ή αν οι ενέργειες αυτές αποτελούν μόνο έναν σταθμό της (*Un repos, une halte ou la fin de l'errance: la fondation*, σσ. 191-192).

Στο έκτο κεφάλαιο (*Visites des pèlerins et des fidèles*, σσ. 195-229) η συγγραφέας ασχολείται με την αρχαία συνήθεια των πιστών να επιτελούν προσκύνημα σε ιερούς τόπους. Με το προσκύνημα είναι στενά συνυφασμένη και η λατρεία των λειψάνων, θέμα που εξετάζεται στην πρώτη ενότητα του κεφαλαίου (*Reliques et pèlerinages*, σσ. 195-199). Η δεύτερη ενότητα είναι αφιερωμένη στο ενδιαφέρον των πιστών για τη λατρεία των αγίων ακόμη και μετά τον θάνατό τους. Όχι μόνον απλοί άνθρωποι (*Le peuple des fidèles vient de loin* σσ. 205-208), αλλά και υψηλές προσωπικότητες διανύουν πολλές φορές μακρινές αποστάσεις για να προσκυνήσουν αγίους με το χάρισμα της προφητείας (Ιωαννίκιος, Νίκων Μετανοείτε, Μιχαήλ Μαλεΐνος), για να συμβουλευθούν για το μέλλον τους, για να πληροφορηθούν για την έκβαση μιας μάχης κ.ά. Άξιο ιδιαίτερης προσοχής, που δεν τονίζεται επαρκώς στο βιβλίο, είναι το γεγονός ότι ελάχιστοι είναι οι εκπρόσωποι του κοσμικού κλήρου που επισκέπτονται μοναχούς αγίους (Ιωαννίκιος-Μεθόδιος, σ. 203). Τα μοναστήρια γίνονται πολιτικο-θρησκευτικά κέντρα, καθώς από πολύ νωρίς διατυπώνουν τη δική τους θέση στις μεγάλες χριστολογικές έριδες (*Les monastères centres d'attraction politico-religieuse*, σσ. 203-205). Οι υπόλοιπες ενότητες είναι αφιερωμένες στη διερεύνηση του ρόλου του αγίου στη διαμόρφωση της φήμης μιας περιοχής, όπου τονίζεται ο προστατευτικός ρόλος του αγίου στην κοινότητα (σ. 218), αλλά επισημαίνονται και οι όχι πάντοτε ειδυλλιακές σχέσεις του με τους απλούς ανθρώπους. Εξετάζονται, επίσης, οι σχέσεις των τοπικών αγίων με μεγάλες προσωπικότητες της περιοχής (σσ. 219-223), καθώς και με την αυτοκρατορική οικογένεια (σσ. 224-226).

Το έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο (*La route, un monde à part*, σσ. 231-293) ασχολείται με τα ίδια τα ταξίδια των αγίων και με τα υλικο-τεχνικά μέσα των ταξιδιών. Ανάλογα με τον τρόπο μεταφοράς τα ταξίδια χωρίζονται στα διά ξηράς (*La route terrestre*, σσ. 231-236) και στα διά θαλάσσης (*La route maritime*, σσ. 237-243). Τα τελευταία προτιμώνται (σ. 238), αλλά ο συνδυασμός των δύο τρόπων μετακίνησης, όπου βέβαια αυτό ήταν εφικτό, αποτελούσε

τον συχνότερο τρόπο μετακίνησης στον μεσαίωνα. Στη συνέχεια παρατίθενται κατά χρονολογική σειρά ορισμένα παραδειγματικά οδοιπορικά αγίων με τους ενδιάμεσους σταθμούς τους (Quelques itinéraires exemplaires au fil des siècles, σσ. 243-265), συνοδευόμενα με αντίστοιχους χάρτες. Το τελευταίο κεφάλαιο συμπληρώνεται με τις εικόνες έκτακτων περιστατικών καθημερινής ζωής (Images de la route, σ. 265) και με τύπους ανθρώπων (Les hommes de la route, σσ. 272-284) που αποτυπώνονται στα αγιολογικά κείμενα.

Στα συμπεράσματα τονίζονται περισσότερο το είδος των σχέσεων που καλλιεργούν κατά τις μετακινήσεις των αγίων, η δημιουργία, δηλαδή, κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στους ίδιους, τους απλούς ανθρώπους, την υψηλή αριστοκρατία και την αυτοκρατορική οικογένεια. Υπογραμμίζεται επίσης η ιστορική συγκυρία κατά την οποία επιτελούνται τα ταξίδια.

Στο παράρτημα, χρήσιμο στον αναγνώστη, αναφέρονται τα τοπωνύμια που μνημονεύονται κατά την οδοιπορία των αγίων· τα τοπωνύμια αυτά έχουν καταχωρηθεί κατά γεωγραφικές περιοχές.

Η συγγρ. έχει καταβάλει προσπάθεια να κατατάξει το ογκώδες υλικό για τις μετακινήσεις των αγίων που προσφέρουν τα αγιολογικά κείμενα. Η εκμετάλλευση όμως των δεδομένων γίνεται ανεπαρκώς, κάτι που οδηγεί συχνά σε γενικεύσεις. Ιδιαίτερα αισθητή είναι η έλλειψη βιβλιογραφίας, ενώ περιττή είναι η ύπαρξη γλωσσαρίου στο τέλος, όπου εξηγείται, π.χ., τι είναι πατρίκιος, ή θέμα Ανατολικών. Παρά τις ατέλειες που παρουσιάζει, το βιβλίο δεν παύει να είναι μια ευπρόσδεκτη συμβολή στη μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας και της βυζαντινής αγιολογίας.

Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα

ΕΛΕΩΝΟΡΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ

Hans-Joachim Kühn, Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata [Byzantinische Geschichtsschreiber, Ergänzungsband 2], Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien, Wien 1991, σελ. 318, 4 χάρτες και 2 πίνακες.

Στο βιβλίο του ο H.-J. Kühn προτίθεται να περιγράψει την οργάνωση του βυζαντινού στρατού τον 10ο και 11ο αιώνα, και κυρίως την οργάνωση των ταγμάτων. Ο τίτλος όμως, έτσι όπως διατυπώνεται, είναι πολύ ευρύτερος, διότι το βιβλίο ασχολείται, όπως άλλωστε το λέγει και ο υπότιτλος του, κυρίως με την ταγματική οργάνωση του βυζαντινού στρατού.

Το βιβλίο περιλαμβάνει δύο ενότητες. Η πρώτη ενότητα (σσ. 47-121) αφορά τα βυζαντινά τάγματα του 9ου και του πρώιμου 10ου αιώνα, δηλαδή τις Σχολές, τα Εξχούβιτα, τη Βίγλα και τους Ικανάτους. Ο συγγρ. παρουσιάζει επί-

σης με σχόλια και κατά χρονολογική σειρά τα πρόσωπα που άσκησαν διάφορα αξιώματα στο πλαίσιο των ταγμάτων αυτών.

Η δεύτερη ενότητα (σσ. 123-280) περιγράφει τα τάγματα μετά τη «μεταρρύθμιση» του Νικηφόρου Β΄ Φωκά. Αναφέρεται στη διχοτόμηση της ανώτατης διοίκησης, δηλαδή στη δημιουργία του «δομεστικού των Σχολών της Ανατολής» και του «δομεστικού των Σχολών της Δύσεως», και στη συνέχεια ασχολείται με τα διάφορα δουκάτα και κατεπάνα που δημιουργήθηκαν στον ασιατικό και ευρωπαϊκό χώρο της αυτοκρατορίας και παραθέτει τα ονόματα των δομεστικών, δουκών και κατεπάνω που εμφανίζονται στις πηγές του 10ου και 11ου αιώνα.

Ακολούθως ο συγγρ. ασχολείται (σσ. 243-257) με τα νεοσύστατα τάγματα, όπως τα ονομάζει (των Αθανάτων, των Στρατηλατών, των σατραπών, των Μεγαθύμων, των Αρχοντοπούλων, των Πατζινάκων Μογλενιτών και των Μανιχαίων), καθώς και τα «θεματικά» και άλλα τάγματα. Στην τελευταία υποδιαίρεση της ενότητας, «Νέα τακτική στρατιωτική διοίκηση και μονάδες» (σσ. 260-273), περιγράφει τα αξιώματα του «στρατοπεδάρχου της Ανατολής» και του «στρατοπεδάρχου της Δύσεως», του «εθνάρχου», του «οπλιτάρχου» (της Ανατολής ή της Δύσεως) και του «αρχηγέτου» (της Ανατολής ή της Δύσεως) και τέλος των «ταξιαρχών» και των υπαξιωματικών τους («εκατονταρχών», «πεντηκονταρχών» και «δεκαρχών»). Παρατίθεται και εδώ κατάλογος αξιωματούχων που άσκησαν τα αντίστοιχα αξιώματα.

Το βιβλίο συμπληρώνεται με καταλόγους προσώπων, τεχνικών όρων και γεωγραφικών ονομάτων και με παράρτημα χαρτών και πινάκων με τη διοικητική δομή του βυζαντινού στρατού μετά τη «μεταρρύθμιση» (περί το 971) καθώς και τους στρατιωτικούς βαθμούς των τεσσάρων ταγμάτων.

Το έργο παρέχει πολύ υλικό και είναι αξιέπαινος ο συγγρ. διότι είχε την υπομονή να προβεί στη συλλογή και καταγραφή του. Ωστόσο θα μπορούσαν να γίνουν αρκετές παρατηρήσεις.

Στη δεύτερη ενότητα ο συγγρ. αναφέρεται σε μια σειρά μέτρα του αυτοκράτορα Νικηφόρου Β΄ για τον στρατό που τα χαρακτηρίζει «μεταρρύθμιση του Νικηφόρου Φωκά» (Herresreform des Nikephoros Phokas). Κατά τον συγγρ. η «μεταρρύθμιση» αυτή αρχίζει να κάνει την εμφάνισή της κάτω από την επιρροή της ισχυρής οικογένειας των Φωκάδων ήδη επί Ρωμανού Β΄. Τα χαρακτηριστικά της είναι: (α) η δημιουργία δύο μεγάλων στρατιωτικών διοικήσεων, ανεξάρτητων της μιας από της άλλης, μιας για το δυτικό ή ευρωπαϊκό και μιας για το ανατολικό ή ασιατικό τμήμα του κράτους με στόχο τη διενέργεια μεγάλης κλίμακας επιθετικών ή αμυντικών επιχειρήσεων, (β) η στάθμευση σημαντικών αποσπασμάτων των ταγμάτων της αυτοκρατορικής φρουράς σε μεγάλες νεοϊδρυμένες διοικήσεις, υπό τη διοίκηση ενός δούκα ή κατεπάνω, που αποτελούν βάσεις εξόρμησης για επιχειρήσεις μέσου μεγέθους, (γ) η αριθμητική αύξηση των ταγμάτων με την προσθήκη νέων μονάδων και με την ενσωμάτωση του πυρήνα των θεμάτων, (δ) η νέα διοργάνωση του πεζικού σε αξιόμαχες μονάδες και (ε) η εισαγωγή της νέας κατηγορίας θωρακισμένων ιππέων στα τάγματα.

Στις σελίδες που ακολουθούν (124-135), ασχολούμενος με την τελευταία αυτή κατηγορία ο συγγρ. προσπαθεί να δείξει πως μια από τις κυριότερες μεταρρυθμίσεις του Νικηφόρου ήταν η εισαγωγή των «καταφράκτων» ιππικών τμημάτων (σσ. 127 κ.ε.). Θα έλεγα, βέβαια, ότι «κατάφρακτοι» ιππείς υφίστανται ήδη από τον 4ο αιώνα. Ήταν οι *clibanarii* που συνιστούσαν τα τμήματα του «βαρέος» ιππικού (*ferreus equitatus*) που διέθετε ισχυρή αμυντική πανοπλία και ως επιθετικά όπλα μακριά δόρατα και βαριά τόξα¹. Πραγματικά, δεν βλέπω πώς μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν οι «κατάφρακτοι» του 4ου αιώνα διαφορετικά από εκείνους του 10ου και 11ου².

Το υποστηριζόμενο (σσ. 128-9) ότι τον 11ο αιώνα παραμελήθηκαν οι «ιπποτοξόται», για τους οποίους άλλωστε μιλά ήδη ο Προκόπιος³, είναι πολύ τολμηρό. Ο συγγραφέας στηρίζεται εδώ στις μελέτες του W. E. Kaegi, των οποίων όμως η προσεκτική εξέταση δείχνει ότι δεν αποτελούν σπουδαία βάση επιχειρημάτων.

Η μεταφορά ταγμάτων για πολεμικές ανάγκες δεν αποτελεί πρακτική του 10ου-11ου αιώνα, όπως την εμφανίζει ο συγγρ. παραπέμποντας στον Ιωάννη Σκυλίτζη (σ. 130), αλλά συνήθεια πολύ παλαιότερη. Η μεταφορά στρατιωτικών τμημάτων από μια περιοχή σε άλλη προκειμένου να αντιμετωπιστούν εχθρικές επιθέσεις είναι γεγονός αυτονόητο για κάθε συγκέντρωση φιλιών τμημάτων για την ανάληψη αντεπιθέσεων. Αυτό αποτελεί στοιχειώδη τρόπο άμυνας και αντεπίθεσης για το βυζαντινό κράτος, τρόπου που επιβάλλεται, μάλιστα, από τον ευρύτερο χώρο και τις μακρές οδούς ανάπτυξης των στρατιωτικών σχηματισμών, και ιδιαίτερα από το γεγονός ότι το Βυζάντιο και οι στρατιωτικές δυνάμεις του βρίσκονταν σε δύο ηπείρους. Τέτοιου είδους μετακινήσεις μαρτυρούνται από τον 6ο έως και τον 9ο αιώνα⁴.

Για το ζήτημα των αρμοδιοτήτων του «στρατοπεδάρχου» σε σχέση με τις αρμοδιότητες του «δομεστικού των Σχολών» ο συγγρ. αφιερώνει τρεις περίπου σελίδες (262-265) προσάγοντας επιχειρήματα, χωρίς όμως να αντικρούει τη θέση του Ι. Καραγιαννοπούλου, ο οποίος υποστήριξε ότι ο «στρατοπεδάρχης» κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή είχε αρμοδιότητες κυρίως επιμελητειακές και, όταν το επέβαλλαν τα πράγματα, και στρατιωτικο-επιχειρησιακές, αντίστοιχες προς τις αρμοδιότητες του «επάρχου του στρατοπέδου» της πρωτοβυζαντινής

1. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, τ. 1, 324-565, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 640.

2. Για τους «καταφράκτους» επί Νικηφόρου Β' Φωκά βλ. Τ. Κόλιας, *Νικηφόρος Β' Φωκάς (963-969). Ο στρατηγός αυτοκράτωρ και το μεταρρυθμιστικό του έργο*, Αθήνα 1993, σ. 21 κ.ε.

3. Προκόπιος, *Υπέρ των πολέμων* I. 1. 12 κ.ε. (*De bello persico*, έκδ. J. Hauriy). Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τ. 1, σ. 640.

4. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης 218.12 κ.ε. (έτ. 592, έκδ. C. de Boor): *τάς δυνάμεις δ' αυτοκράτωρ [ο Μαυρίκιος] ἐς τὴν Εὐρώπην ὡς τάχιστα μετεβίβαζεν* Θεοφάνης 364.7 κ.ε. (έτ. 688, έκδ. C. de Boor): *καὶ κελεύει [ο Ιουστινιανός Β'] περᾶσαι ἐπὶ τὴν Θράκην τὰ καβαλλαρικά θέματα* αὐτόθι 456.10 κ.ε. (έτ. 783), 490.4-5 (έτ. 811), 500.10 κ.ε. (έτ. 813): *ἐκ πάντων τῶν θεμάτων στρατολογήσας [ο Νικηφόρος Α'] πρὸ τοῦ ἔαρος εἰς τὴν Θράκην περαιοῦσθαι ἐκέλευσεν ὥστε πάντας δυσχεραίνειν, μάλιστα Καππαδόκας καὶ Ἀρμενιάκους*.

περιόδου, του οποίου αποτελεί συνέχεια⁵. Το επιχείρημα του Ν. Οικονομίδη, το οποίο επαναλαμβάνει ο συγγρ., ότι το αξίωμα του στρατοπεδάρχου δημιουργήθηκε για να επιτραπεί η ανάληψη υψηλού στρατιωτικού αξιώματος και από ευνούχους, στους οποίους, σύμφωνα με το Κλητορολόγιο του Φιλοθέου, δεν ήταν επιτρεπτή η ανάληψη του αξιώματος του δομεστικού⁶, δεν είναι ισχυρό· και τούτο αφενός διότι, όπως έδειξε ο Καραγιαννόπουλος, στρατοπεδάρχης ευκαιριακά μόνο και όταν οι ανάγκες το επέβαλλαν αναλάμβανε τη διεύθυνση στρατιωτικών επιχειρήσεων, και αφετέρου διότι η παντοδυναμία του αυτοκράτορα του επέτρεπε να διορίζει σε οποιαδήποτε θέση ήθελε οποιοδήποτε ευνούμενό του, είτε αυτός ήταν ευνούχος είτε «βαρβάτος». Το δεύτερο, πάλι, επιχείρημα του Οικονομίδη, το οποίο επίσης προσάγει ο συγγραφέας, ότι «στρατοπεδάρχης» σήμαινε τον «άρχοντα του στρατοπέδου» και «στρατόπεδον» τον στρατό σε εκστρατεία⁷, επίσης δεν είναι ισχυρό, διότι «στρατόπεδον» δεν σημαίνει μόνο τον εν εκστρατεία στρατό αλλά και τον συντεταγμένο στρατό⁸. Άλλωστε, και από το χωρίο του Σκυλίτζη που παραθέτει ο συγγραφέας (σ. 265, σημ. 9) είναι εμφανές ότι ο διοριζόμενος «στρατοπεδάρχης» ευνούχος Πέτρος αναλαμβάνει καθήκοντα εποπτείας του στρατού σε περίοδο παραχειμασίας και όχι καθήκοντα αρχηγού επιχειρησιακής αποστολής⁹.

Κάποιες ειδικότερες παρατηρήσεις: Η βεβαίωση του συγγρ. (σ. 33) ότι δεν αναφέρεται κανείς «στρατηλάτης» πριν από τα μέσα του 10ου αιώνα δεν ευσταθεί, διότι συναντούμε στρατηλάτες την εποχή του Αναστασίου Α', του Ιουστίνου Α' και του Ιουστινιανού Α'¹⁰.— Κατά τον συγγρ. (σ. 48) μόλις από τον 8ο αιώνα υπάρχουν στην Κωνσταντινούπολη στρατεύματα αμέσως υποκείμενα στον αυτοκράτορα. Παραβλέπει, όμως, ότι στην πρωτοβυζαντινή εποχή υπήρχαν οι *magistri equitum et peditum praesentales*, που βρίσκονταν στον άμεσο περίγυρο των ανακτόρων και του αυτοκράτορα¹¹.

5. Ι. Καραγιαννόπουλος, «Συμβολή στο ζήτημα της επιμελητειακής οργάνωσης του βυζαντινού στρατού», *Τιμητικό αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγητή Κωνσταντίνο Δ. Καλοκύρη*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 275-287.

6. Ν. Οικονομίδης, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, σσ. 334-5.

7. Ν. Οικονομίδης, *αυτόθι*.

8. Ευάγγριος 215.19 κ.ε. (έκδ. J. Bidez - L. Parmentier): *λείαν τε τοιαύτην περιεβάλλετο [ο Μαυρίκιος] ὥστε τὰ σαγηνευθέντα αἰχμάλωτα ὀλοκλήρους νήσους καὶ πόλεις ἀγρούς τε ἐρημωθέντας τῷ χρόνῳ ἐξοικῆσαι τήν τε γῆν ἐνεργὸν καταστήσασθαι πάντη ἀγεώρητον οὖσαν, στρατόπεδά τε ἐξ αὐτῶν συστήναι πολυάνδρα κατὰ τῶν ἄλλων ἔθνῶν μάλα γεννικῶς τε καὶ ἀνδρείως ἀγωνισάμενα· Θεοφάνης 303.11 κ.ε.: Ἐντεῦθεν δὲ ἐπὶ τὰς τῶν θεμάτων χώρας ἀφικόμενος [ο Ἡράκλειος] συνέλεγε τὰ στρατόπεδα καὶ προσετίθει αὐτοῖς νέαν στρατείαν.*

9. Ιωάννης Σκυλίτζης 272.79 κ.ε. (έκδ. I. Thurn): *κατέλιπε δὲ καὶ Πέτρον ἕνα τῶν ἑαυτοῦ εὐνούχων, δοῦλον ὑπάρχοντα, δραστήριον ἄνθρωπον, ὃν δὴ καὶ στρατοπεδάρχην πεποίηκεν ἐν Κιλικίᾳ, εἰς παραχειμασίαν τὸν στρατὸν διασκορπίσαι κελύσας καὶ τὴν αὐτοῦ μένειν εἰς τοῦτιον ἔτος ἔλευσιν.*

10. J. Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, München 1959, σ. 49.

11. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τ. 1, σ. 626· του ίδιου, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 294.

Καταλήγοντας, θα έλεγα ότι ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Β΄ Φωκάς δεν φαίνεται να προέβη στη λήψη κάποιου νεωτεριστικού στρατιωτικού μέτρου. Οι περισσότερες από τις αλλαγές που επισημαίνει ο Η.-J. Kühn είναι εξελίξεις που αρχίζουν σε περίοδο προγενέστερη της βασιλείας του Νικηφόρου και εκδηλώνονται μεταγενέστερα, κυρίως από τα τέλη του 10ου αιώνα κ.ε. Ο Νικηφόρος, αποσκοπώντας στην εφαρμογή επιθετικής εξωτερικής πολιτικής και προς τα τρία μέτωπα της αυτοκρατορίας (στη Δύση εναντίον των Αράβων και Γερμανών, στη Βαλκανική εναντίον των Βουλγάρων και στην Ανατολή εναντίον των Αράβων), έστρεψε το ενδιαφέρον και τη φροντίδα του στην εκγύμναση και οργάνωση του στρατού ενισχύοντάς τον με στρατολόγηση νέων δυνάμεων, ώστε να γίνει αυτός αποτελεσματικό όργανο της εξωτερικής βυζαντινής πολιτικής, χωρίς όμως να προβεί σε κάποια συγκεκριμένη μεταρρύθμιση¹².

Με την ευκαιρία θα παρατηρούσα ότι και το ζήτημα της αύξησης του αναπαλλοτρίωτου ορίου των «στρατιωτικών κτημάτων» από τον Φωκά δεν αποτελεί μεταρρύθμιση υπό την έννοια της «αριστοκρατικοποίησης» του στρατεύματος, όπως υποστήριξαν ο C. Neumann και ο G. Ostrogorsky¹³, αλλά απλούστατα προσαρμογή προς τη βαθμιαία αύξηση των δαπανών απόκτησης και συντήρησης του στρατιωτικού οπλισμού και της στρατιωτικής εξάρτησης των στρατιωτών και μάλιστα των στρατιωτών των θωρακισμένων ιππικών τμημάτων.

Συμπερασματικά, θα παρατηρούσα ότι το βιβλίο είναι μεθοδικό, με καλή χρήση της βιβλιογραφίας και των πηγών και, μολονότι δεν μπορεί κανείς να συμφωνήσει με την άποψη του συγγρ. για μεταρρυθμιστικά μέτρα του Νικηφόρου, θα έλεγα ότι μπορεί να θεωρηθεί ένα χρήσιμο βοήθημα για τη μελέτη της ταγματικής οργάνωσης του βυζαντινού στρατού κατά την περίοδο του 10ου και 11ου αιώνα που εξετάζει, προπαντός διότι με τις υποστηριζόμενες αμφισβητήσιμες θέσεις του θα δώσει νέα ώθηση στην έρευνα των σχετικών ζητημάτων που άρχισε ήδη από τον Τ. Κόλια¹⁴.

Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών
Θεσσαλονίκη

ΜΑΡΘΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

12. Πρβ. Τ. Κόλιας, *Νικηφόρος Β΄ Φωκάς*, σσ. 21 κ.ε., 117 κ.ε.

13. C. Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen*, Leipzig 1894 (αν. Amsterdam 1957), σ. 56· G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963, σ. 239.

14. Βλ. παραπάνω, σημ. 2.

Maria Luisa Agati, La minuscola «bouletée» [Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica, Littera Antiqua 9,1 και 9,2], Città del Vaticano 1922, τόμος Α' σελ. XXXIII, 368· τόμος Β' πίν. 220.

Η κατάσταση στην οποία βρίσκονται σήμερα οι έρευνες οι σχετικές με την Ελληνική Παλαιογραφία και Κωδικολογία δεν επιτρέπει να γίνουν ευρείες συνθετικές εργασίες¹. Αυτός είναι ο κυριότερος λόγος για τον οποίο τα παλιά κλασικά βοηθήματα, που έχουν ξεπεραστεί, δεν μπορούν να αντικατασταθούν με αντίστοιχα σύγχρονα και ανανεωμένα. Αντ' αυτού τις τελευταίες δεκαετίες στο χώρο του επιστητού που μας απασχολεί γίνονται πολλές επιμέρους ειδικές έρευνες με μεθοδολογίες ανανεωμένες, συχνά δανεισμένες από τις αντίστοιχες περιοχές της λατινικής παλαιογραφίας. Όμως οι έρευνες αυτές δεν έχουν ακόμη καταλήξει σε οριστικά συμπεράσματα, σε μερικούς μάλιστα τομείς, όπως η διακόσμηση των χειρογράφων, αυτά παρουσιάζονται αντιφατικά και αντικρουόμενα. Προς την κατεύθυνση αυτή κινείται και η παρουσιαζόμενη εδώ εργασία της Maria Luisa Agati, που συνιστά μια εξειδικευμένη αλλά στέρεη μελέτη με πλούσιο και μεθοδικά επεξεργασμένο υλικό.

Θέμα της μελέτης της συγγρ. είναι η λεγόμενη γραφή «bouletée» («βουλάτη» ή «βουλωτή»)², ένα από τα πολλά είδη της ελληνικής μικρογράμματος, τα οποία τις τελευταίες δεκαετίες έχουν εντοπιστεί και μελετηθεί³. Η γραφή αυτή, ενώ είχε προσεχθεί από παλιά⁴, έγινε ευρύτερα γνωστή πρόσφατα, ύστερα από μια ειδική μελέτη του J. Irgoin, η οποία παρουσιάστηκε στο Α' Συμπόσιο για την Ελληνική Παλαιογραφία και Κωδικολογία (Παρίσι 1974).

Σύμφωνα με τις διαπιστώσεις του κορυφαίου Γάλλου παλαιογράφου και κωδικολόγου, η «bouletée» ή «bouclée»⁵ είναι μια τυπική κάθετη γραφή πολυτελής ή πολύ προσεγμένη με μεγάλη κανονικότητα και συχνά συνοδεύεται από πλούσια διακόσμηση. Κύριο χαρακτηριστικό της είναι οι «βούλες» στις οποίες καταλήγουν τα χαράγματα των γραμμάτων (*bouletage*), κάποτε και ένα ηθελημένο «στριφογύρισμα» ή «σγούρεμα» (*bouclage*) αυτών⁶. Είχε χρησιμοποιηθεί κατά τον 10ο αιώνα (αρχαιότερο χρονολογημένο χφ. του 913/914, νεότερο του 985) κυρίως στην Κωνσταντινούπολη και σπανίως αλλού, και σχεδόν αποκλειστικά για χφφ. θρησκευτικού ή λειτουργικού περιεχομένου. Ο J. Irgoin είχε διαπιστώσει τη χρήση της σε πενήντα περίπου χφφ.

1. Το γεγονός είναι γνωστό στους ειδικούς και σ' αυτό αναφέρονται τόσο ο Paul Canart στο τέλος του *Προλόγου*, όσο και η συγγραφέας στην *Εισαγωγή* του παρουσιαζόμενου βιβλίου.

2. Βλ. σημ. 5, 6 και 17.

3. Για βιβλιογραφικές αναφορές ο αναγνώστης παραπέμπεται στη βιβλιογραφία που προτάσσεται στο παρουσιαζόμενο βιβλίο (σσ. XV-XXXIII).

4. Βλ. σημ. 7.

5. Ο J. Irgoin έχει προσδιορίσει τη γραφή και με τα δύο αυτά ονόματα. Βλ. τις σημειώσεις 6 και 17.

6. Από το χαρακτηριστικό αυτό προέρχεται η δεύτερη ονομασία «bouclée», την οποία ο Ν. Παναγιωτάκης, σε προσθήκη του στη μετάφραση της Ελληνικής παλαιογραφίας του Ε. Μιονι (Αθήνα 1977, σ. 152, σημ. 27) αποδίδει ως «σγουρή», αγνοώντας την κύρια ονομασία «bouletée».

Σ' αυτήν λοιπόν τη γραφή είναι αφιερωμένη η παρούσα μελέτη, της οποίας η διάρθρωση και το περιεχόμενο, με κάθε συντομία, έχουν ως ακολούθως.

Στα προκαταρκτικά της ανήκουν τα λεπτομερή *Περεχόμενα* (σσ. V-XI), ένας σύντομος αλλά μεστός *Πρόλογος* (σσ. XIII-XIV) του Paul Canart, σε προτροπή του οποίου οφείλεται η εργασία, η πλούσια *Βιβλιογραφία* (σσ. XV-XXXIII) και η *Εισαγωγή* (σσ. 1-5) της συγγρ., όπου αυτή επισκοπεί σύντομα το ιστορικό της γραφής, ποιοι δηλαδή, πότε και με ποια ονόματα έχουν αναφερθεί σ' αυτήν⁷, και ακολούθως συζητάει γενικά προβλήματα αρχών και μεθοδολογίας, που έχουν άμεση σχέση με το εξεταζόμενο θέμα. Το πρόβλημα, π.χ., του χώρου ή των χώρων στους οποίους απλώνεται η χρήση της «bouletée», που ακόμη δεν έχει επαρκώς διευκρινιστεί: Ήταν μόνο η Κωνσταντινούπολη, όπου χρησιμοποιήθηκε η γραφή, όπως προκύπτει από την εργασία του Irigoïn, ή ήταν και ζώνες επαρχιακές ή μήπως και ολόκληρη η επικράτεια; Υπήρχε ένα μόνο βιβλιογραφικό κέντρο με διαφορετικές τυποποιήσεις ή περισσότερα; Ακόμη, επισημαίνει πως έπρεπε να μελετηθούν συστηματικά όλα τα κωδικολογικά χαρακτηριστικά που ως τώρα δεν έχουν ικανοποιητικά προσεχθεί, τα οποία μαζί με τη γραφή θα βοηθούσαν στην καλύτερη «ανάγνωση» του φαινομένου.

Πρόθεση της συγγρ. στην εργασία της είναι ακριβώς να αντιμετωπιστούν κατά τρόπο εξαντλητικό όλες οι απόψεις του προβλήματος, που δεν είχαν ληφθεί υπόψη όσο έπρεπε. Για να γίνει αυτό και για να εξετασθεί το υλικό όλο όχι μόνο από άποψη παλαιογραφική αλλά και κωδικολογική, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν να συγκεντρωθεί το σύνολο του υλικού από όλες τις διαθέσιμες πηγές. Όμως, για την επίτευξη των στόχων της εργασίας και την ολοκλήρωση των προθέσεων της συγγρ., υπήρχαν πολλές δυσκολίες: Έλλειψη αντικειμενικών δεδομένων από τα ίδια τα χφφ., που θα επέτρεπαν ακριβείς τοπικούς και χρονικούς προσδιορισμούς, αδυναμία χάραξης μιας εξελικτικής γραμμής για κάθε είδος ελληνικής γραφής, δυσκολία στο να γίνουν κατατάξεις και «κατηγορίες» των διαφόρων παραλλαγών⁸ κ.ο.κ. Το μόνο, λοιπόν, που έμενε ήταν μια υπομονετική εργασία που θα λάβαινε υπόψη της όλους τους παράγοντες και όλα τα διαθέσιμα στοιχεία, εργασία την οποία ανέλαβε η συγγρ. και έφερε σε αίσιο πέρας.

Στο *Κεφάλαιο Α'* (σσ. 9-26), όπως υποδηλώνεται και από τον τίτλο *Garratteri generali*, εξετάζονται θέματα γενικά: Το ιστορικό πλαίσιο (σσ. 9-12), Η περιγραφή της «bouletée» (σσ. 13-15), Το αλφάβητο (σσ. 16-24), Το «μοτέλο» και οι διάφορες στυλιστικές παραλλαγές (σσ. 25-26).

7. Βλ. σσ. 1-3. Πρβ και Irigoïn, «La minuscule bouletée», σ. 191, σημ. 1. Να σημειωθεί ότι, πριν από τη δημοσίευση της μονογραφίας αυτής, μεσολαβούν αρκετές συμβολές της συγγρ., που αναγράφονται τόσο στη σ. 2 της *Εισαγωγής* όσο και στην αρχή της *Βιβλιογραφίας*.

8. Το μεθοδολογικό δείγμα του Cavallo, παρατηρεί η συγγρ., όπως αυτό χρησιμοποιείται σε πολλές μελέτες του και ιδιαίτερα στο βασικό του έργο για τα είδη της ελληνικής μεγαλογράμματης γραφής (*Ricerche*, βλ. βιβλιογραφία), δεν μπορεί να εφαρμοσθεί σε κάθε τύπο της ελληνικής γραφής, ιδιαίτερα στην «bouletée», που διατηρήθηκε μικρό χρονικό διάστημα (τρία τέταρτα του αιώνα!) ακριβώς γιατί δεν πρόκειται για μια «vera e propria canonizzazione».

Στο Κεφάλαιο αυτό θα άξιζε να σταθούμε λίγο περισσότερο, γιατί σύντομα αλλά περιεκτικά διατυπώνονται παρατηρήσεις, σκέψεις και προτάσεις ενδιαφέρουσες που αφορούν τόσο το πλαίσιο, κοινωνικό και πνευματικό, μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε η γραφή που μελετούμε, όσο και την ίδια τη γραφή και τη σπουδή της. Περιορίζομαι σε καίρια σημεία, που αφορούν το θέμα μας.

Στο *Ιστορικό πλαίσιο* υπογραμμίζεται ότι ο 10ος αιώνας συνιστά μια περίοδο από τις πιο σημαντικές της ιστορίας του Βυζαντίου.

Ειδικότερα, από τη σκοπιά που μας αφορά, την περίοδο αυτή, όσο και αν το φαινόμενο της αναγέννησης είναι κατώτερο από το αντίστοιχο της προηγούμενης περιόδου, η διαδικασία της αναπαραγωγής και της μεταγραφής των κειμένων, που είχε αρχίσει στα τέλη του προηγούμενου αιώνα με τον Φώτιο και τον Αρέθα, φτάνει στην πλήρη ωριμότητα. Η ακμή αυτή εκδηλώνεται όχι μόνο στην εξωτερική μορφή του βιβλίου, που γίνεται πιο φροντισμένη, αλλά κυρίως στη μικρογράμματη γραφή, η οποία βαθμιαία απελευθερώνεται από τους αδέξιους και αυστηρούς κανόνες της πρώτης περιόδου και αποκτά μεγαλύτερη ευκινησία και επιδεξιότητα, σε βαθμό που να ακυρώνει την απόλυτη εκείνη καθαρότητα που την είχε χαρακτηρίσει στη γένεσή της ως γραφή των βιβλίων, επανεισάγοντας σ' αυτήν γράμματα της μεγαλογράμματης γραφής.

Ο 10ος αιώνας στο Βυζάντιο, που ως προς τη γραφή παρουσιάζεται ως ο αιώνας της τυπικής-κανονικής κομψότητας (*eleganza formale*), χαρακτηρίζεται από δύο είδη «καλλιγραφικών» γραφών, την *Perlschrift* και την «bouletée».

Στη δεύτερη ενότητα του *Α' Κεφαλαίου* η συγγρ. προσπαθεί να δώσει μια νέα περιγραφή της «bouletée», επισημαίνοντας παράλληλα τους εγγενείς κινδύνους που υπάρχουν για την περιγραφή ή τον προσδιορισμό ενός είδους ελληνικής γραφής.

Από το σύνολο, λ.χ., των δειγμάτων επιλέγουμε κάποια τυπικά στοιχεία και απορρίπτουμε κάποια άλλα, τα οποία θεωρούμε ως μη προσήκοντα χαρακτηριστικά του στυλ, και η επιλογή αυτή έχει το ρίσκο της. Άλλος κίνδυνος εμφωλεύει στο γεγονός πως ορισμένα στοιχεία είναι κοινά και σε άλλα είδη ή ακόμη και στην ίδια γενικά τη μικρογράμματη της εποχής.

Αυτό που δίνει υπόσταση σε μια γραφή δεν είναι τόσο η παρουσία αυτού ή εκείνου του στοιχείου, όσο το να συνυπάρχουν μαζί σ' αυτό, και μόνο σ' αυτό το είδος γραφής, καθορισμένα στοιχεία που δεν υπάρχουν σε άλλα είδη. Η σταθερή, π.χ., στρογγυλότητα των πυρήνων των γραμμάτων δεν μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε τον τύπο «bouletée», γιατί είναι κοινή στην παλαιότερη μικρογράμματη γραφή, καθώς και στη σύγχρονη, του 10ου αι., των ιταλο-ελληνικών χφφ. Το θέμα αυτό, την ημέρα της ανακοίνωσης στο Παρίσι, αποτέλεσε αντικείμενο συζήτησης ανάμεσα στον J. Irgoin και Paul Canart, κατά την οποία διαπιστώθηκαν τα όρια και οι δυσκολίες που υπάρχουν για τον προσδιορισμό του στυλ. Από τη συζήτηση προέκυψε⁹ πως κύριο χαρακτηριστικό της «bouletée» δεν είναι τόσο οι εμφανείς απολήξεις σε σχήμα βούλας, μικρής ή μεγάλης, ούτε το «στροφογύρισμα» ή το «σγούρεμα» των χαραγμάτων των γραμμάτων (*bouclage du tracé*), που σε αρκετές

9. Λεπτομέρειες ο ενδιαφερόμενος μπορεί να βρει στα *Πρακτικά* του Συμποσίου (σ. 199), καθώς και στο παρουσιαζόμενο βιβλίο (σ. 14).

περιπτώσεις συνοδεύει το bouletage¹⁰ (τότε θα ήταν δυνατό σ' αυτό το είδος της γραφής να καταταγούν και άλλες μορφές της μικρογράμματης γραφής), όσο το ότι οι βούλες συνιστούν στολίδι μιας γραφής «στρογγυλής που εγγράφεται σε ένα τετράγωνο» ([style] «rond inscrit dans un carré» ήταν η φράση του Paul Canart). Αυτός ο ορισμός επιτρέπει να απομακρυνθούν από την «bouletée» πολλές άλλες γραφές. Πρέπει, ωστόσο, να προσθέσουμε πως μερικές μικρογράμματες γραφές που είναι δυνατό να ταξινομηθούν ως «bouletées» παρουσιάζουν κάποιες αποκλίσεις από τον «κανόνα» και για τον λόγο αυτόν αποτελούν «υποδιαίρεσεις» ή «υποομάδες» (sottogruppi). Το πρόβλημα, βέβαια, δεν έγκειται στο να ταξινομήσουμε τις διάφορες παραλλαγές του στυλ, αλλά στο να εισαγάγουμε σ' αυτό μια παραλλαγή, πράγμα που ισοδυναμεί με το να κατατάσσουμε μια γραφή σ' ένα σύστημα «προκατασκευασμένο». Αυτό με τη σειρά του είναι μια καθαρή αφαίρεση, που γίνεται με κριτήρια υποκειμενικά, τα οποία ενδέχεται να οδηγήσουν σε σχηματοποιήσεις *a posteriori*.

Στην τρίτη ενότητα του *Κεφαλαίου Α'* περιγράφεται το σχήμα που έχει κάθε γράμμα, μικρογράμματο ή μεγαλογράμματο, στην «bouletée», και δίνονται οι κυριότερες μορφές ή τύποι των γραμμάτων (εικ. 1, σσ. 22-23).

Από τις δυσκολίες που έχουν επισημανθεί στις προηγούμενες ενότητες η συγγρ. επιμένει στο γεγονός πως τα χφφ. τα γραμμένα σε γραφή «bouletée» δεν είναι χρονολογημένα. Η χρονική άλλωστε διάρκεια της χρήσης της «bouletée», όπως έχει τονιστεί, είναι μικρή —ήταν μια «μόδα», κατά τον Irgoin, που κράτησε εβδομήντα περίπου χρόνια¹¹, με χρονικό σημείο «ακμής» τα μέσα του 10ου αιώνα, από τη δεύτερη με τρίτη δεκαετία του 10ου αιώνα ως το 980 περίπου κατά την Agati. Όλα αυτά έχουν ως συνέπεια να είναι δύσκολο να χαραχθεί μια εξελικτική γραμμή του στυλ με έννοια χρονολογική, που θα μας επέτρεπε να επιχειρήσουμε μια κατάταξη των παραλλαγών που υπάρχουν με χρονολογική βάση. Για τον λόγο αυτόν η συγγρ., αφήνοντας προς στιγμήν ανοικτό το πρόβλημα, αν ο χρονολογικός συντελεστής είναι δυνατό να χρησιμοποιηθεί ως κριτήριο κατάταξης, προβαίνει στην περιγραφή του συγκεντρωμένου υλικού προτείνοντας, μόνο προσωρινά και με αξία τυπική, μια υποδιαίρεση σε ομάδες με κριτήρια παλαιογραφικά. Τυπική, επίσης, και σχετική πρέπει για την ώρα να θεωρηθεί και η έννοια που δίνεται στους όρους «κανόνας» και «κανονικός», που χρησιμοποιούνται με την έννοια «τελειότητα τυπική», «παραδειγματική», αυτό που χρησιμοποιείται ως «μοντέλο», τελειότητα που δε γνωρίζουμε ακόμη αν ανταποκρίνεται σε μια «ακμή» χρονολογική. Από μια προκαταρκτική, λοιπόν, εξέταση του συγκεντρωμένου υλικού, η συγγρ. προβαίνει σε μια συνοπτική παρουσίαση των διάφορων παραλλαγών¹², με βάση τις οποίες γίνεται η κατάταξη και η περιγραφή των χφφ. στο επόμενο κεφάλαιο.

Στο *Κεφάλαιο Β'* (σσ. 29-304), που σε έκταση συγκριτικά με τα άλλα είναι κατά πολύ εκτενέστερο και αποτελεί τον κύριο κορμό του βιβλίου¹³, γίνεται η περιγραφή των χφφ. που είναι γραμμένα σε γραφή «bouletée».

Σε μια πρώτη ενότητα (σσ. 29-31) παρουσιάζονται τα κριτήρια της περιγραφής. Ύστερα από όσα προκαταρκτικά εκτέθηκαν, η περιγραφή των χφφ. δεν

10. Βλ. σημ. 5.

11. Βλ. παραπάνω σ. 492 και σημ. 8.

12. Βλ. σ. 26 του βιβλίου.

13. Βλ. παρακάτω σ. 502.

γίνεται με αλφαβητική σειρά, γιατί, όπως παρατηρεί η συγγρ., αυτό θα ήταν πρακτικό για τον αναγνώστη, όμως γρήγορα θα του προκαλούσε διάφορες εντυπώσεις, καθώς αμέσως θα του παρουσιάζονταν πολλές παραλλαγές και τυποποιήσεις. Για να αποφευχθεί αυτή η δυσχέρεια, οι κύριες τυποποιήσεις έχουν καταταχθεί σε προσωρινές κατηγορίες ή ομάδες, μέσα στις οποίες έχουν ενταχθεί οι γραφείς και τα χφφ.¹⁴

Στο υπόλοιπο της ενότητας εξηγούνται και διασαφηνίζονται σύντομα τα στοιχεία, παλαιογραφικά και αισθητο-κωδικολογικά, που δίνονται για κάθε χφ. (σσ. 30-31).

Στη δεύτερη ενότητα (σσ. 32-304) κατατάσσονται και περιγράφονται τα χφφ. που είναι γραμμένα με την κύρια μορφή του «κανόνα», με τις διαιρέσεις του σε παραλλαγές, καθώς και με τις υποδιαιρέσεις των παραλλαγών που, σύμφωνα με την κωδικοποίηση και την αρίθμηση της Agati, έχουν ως εξής:

2. 1. «Bouletée» caratteristica

2. 1. 1. «*Canonica*» (σσ. 32-148). Στην κύρια αυτή κατηγορία συγκεντρώνονται όλα τα χφφ. που παρουσιάζουν την πιο τέλεια έκφραση του στυλ και ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις που έχουν προκαθοριστεί: Καλούπι χοντρό (modulo igrossato), βραχίονες κοντοί (aste brevi), απολήξεις σε βούλες συστηματικές, μορφολογίες των γραμμάτων τυπικές, όπως έχουν περιγραφτεί στο αλφάβητο, με μια ροή γενικά της γραφής ισορροπημένη και αρμονική. Όμως δε λείπει και κάποια ελαστικότητα. Ένας γραφέας, όσο και αν υπακούει σε κανόνες αυστηρούς, δεν μπορεί να ακυρώσει την προσωπικότητά του και να αποφύγει μια ερμηνεία του κανόνα υποκειμενική, με επακόλουθο, και στον πιο αυστηρό κανόνα, να μη βρίσκουμε ένα χφ. απόλυτα όμοιο με ένα άλλο. Εδώ υπάγονται και περιγράφονται 96 χφφ., 6 κάτω από τα ονόματα 5 επώνυμων γραφέων, 22 κάτω από τα γράμματα I-R, με τα οποία παρασταίνονται 10 ανώνυμοι γραφείς, και 68 κάτω από τα ονόματα πόλεων και τόπων, όπου σήμερα απόκεινται τα χφφ.

2. 1. 2.¹⁵ *Particolare* (σσ. 149-200). Στην υποδιείρεση αυτή υπάγονται ειδικές γραφές 33 χφφ.¹⁶ των οποίων οι γραφείς, για λόγους υποκειμενικούς, όπως είδαμε, παρεκκλίνουν κάπως από τον «κανόνα». Απομακρύνονται από το «μοντέλο» κατά ένα ή περισσότερα χαρακτηριστικά. Έτσι, παρουσιάζονται παραλλαγές που συνιστούν μικρότερες ομάδες (sottogruppi), σύμφωνα με το επικρατέστερο χαρακτηριστικό κατά το οποίο απομακρύνονται από τον «κανόνα»¹⁷.

14. Το σύστημα αυτό της κατάταξης, που υπαγορεύτηκε, όπως είδαμε, από λόγους καθαρά πρακτικούς, έγινε με κριτήρια που έχουν χρησιμοποιηθεί και σε προηγούμενες εργασίες και που δεν αλλάχθηκαν, για να μην προκληθεί σύγχυση. Βλ. σ. 29 του βιβλίου με παραπομπή στο «Lista provvisoria».

15. Προφανώς από παραδρομή στο κείμενο (σ. 149) η ενότητα αναγράφεται ως 2. 1. 1., ενώ πρόκειται για την 2.1.2., όπως ορθά σημειώνεται στα *Περιεχόμενα* (σ. VII).

16. Η συγγρ. στις ομάδες της ενότητας αυτής δε μπόρεσε να κατατάξει δύο χφφ. και μερικά φύλλα, τα οποία γι' αυτό περιγράφει ανεξάρτητα στην αρχή της (σσ. 150-153).

17. Το πρόβλημα το σχετικό με την ορολογία των διαφόρων ειδών ή τύπων της ελληνικής γραφής, που ήταν σοβαρό από παλιά, τώρα γίνεται όλο και πιο περίπλοκο. Χωρίς πρόθεση να ανακινήσω εδώ πρόχειρα ένα τόσο σοβαρό θέμα, περιορίζομαι να σημειώσω ότι η συγγρ. στη μελέτη αυτή, για να προσδιορίσει διάφορες παραλλαγές της «bouletée» και ειδικότερα τις μικρότερες ομάδες που εδώ εξετάζονται, χρησιμοποιεί λέξεις, ορισμένες από τις οποίες, όσο ξέρω, εισάγονται εδώ για πρώτη φορά ως

2. 2. «Bouletée élancée» (= γραφή βουλάτη ή βουλωτή γρήγορη ή ορμητική, σσ. 201-242). Πρόκειται για μια τυπολογία ευδιάκριτη¹⁸, με κύρια χαρακτηριστικά την ευκινήσια της γραφής σε σχέση με τη στατικότητα της «κανονικής», τη γενική σμίχρυνση των πυρήνων των γραμμμάτων, την ηθελημένη εναλλαγή πυρήνων στενών και μακρών με φαρδείς και πιεσμένους, με παιχνιδίσμα κάποτε ανάμεσα σε χοντρές και λεπτές γραμμές (pleins et déliés), που προκαλείται από το λεπτό και μυτερό κόψιμο του καλάμου. Περιγράφονται 31 χφφ., 25 κάτω από 6 ανώνυμους γραφείς (γράμματα A, AI, B, C, D, E) και 6 χφφ. μεμονωμένα.

2. 3. «Bouletée italique» (= βουλάτη ή βουλωτή πλάγια ή δεξιοκλινής, σσ. 242-257). Πρόκειται για ένα τύπο «bouletée», τον οποίο είχε διακρίνει ήδη ο Irigoïn και στον οποίο η γραφή είναι σαφώς δεξιοκλινής, ενώ η «bouletée» κατά κανόνα έχει κλίση ελαφριά ή μεγαλύτερη προς τα αριστερά. Παρ' όλη τη βασική αυτή διαφορά ως προς τον άξονα της γραφής, ο τύπος κρατάει αρκετά χαρακτηριστικά του στυλ, ώστε να μπορεί να υπαχθεί σ' αυτό, μολονότι κάποτε είναι δύσκολο η δεξιοκλινής «bouletée» να διακριθεί από άλλες δεξιοκλινείς γραφές του 9ου-10ου αιώνα. Περιγράφονται 16 χφφ., 4 κάτω από 2 επώνυμους γραφείς, 3 κάτω από έναν ανώνυμο γραφέα (γράμμα V) και 9 χφφ. μεμονωμένα.

2. 4. Origini (= αρχές, σσ. 257-274). Στην κατηγορία αυτή, με έννοια καθαρά τυπική, προς στιγμήν ομαδοποιούνται χφφ. που οι γραφές τους συγγενεύουν με την «bouletée», οι οποίες, ωστόσο, ή έχουν γενική όψη πιο αρχαϊκή ή δεν έχουν ακόμη αναπτύξει τα τυπικά στοιχεία πλήρως. Περιγράφονται 19 χφφ., 3 κάτω από 3 επώνυμους γραφείς, 2 κάτω από έναν ανώνυμο γραφέα (γράμμα U) και 14 μεμονωμένα.

2. 5. minuscule affini (= μικρογράμματα συγγενικές, σσ. 275-304, πρβ. και σσ. 29 και 330-331). Εδώ εξετάζονται γραφές που φαίνονται επηρεασμένες από την «bouletée», χωρίς ωστόσο να είναι εφικτό να προσδιοριστεί το χρονικό όριο της επίδρασης (αρχή του κανόνα, παρακμή ή ακόμη και ακμή αυτού). Για τον λόγο αυτόν οι γραφές της ελδόγω ομάδας δεν μπορούν να ενταχθούν στην προηγούμενη, όπου έχουμε γραφές επηρεασμένες από την «bouletée» «εν τω γίγνεσθαι». Περιγράφονται 35 χφφ., 4 κάτω από 3 επώνυμους γραφείς και 31 μεμονωμένα.

Στο *Κεφάλαιο Γ'* (σσ. 307-331), που τιτλοφορείται *Φυσικές διαφοροποιήσεις των κωδίκων*, εξετάζονται δύο θέματα: Η κωδικολογική ανάλυση (σσ. 307-313) και Η διακόσμηση (σσ. 314-331).

Στην πρώτη ενότητα η συγγρ., αφού δικαιολογήσει γιατί κατά την περιγραφή των χφφ. εκτός από τη γραφή, με βάση την οποία έγιναν οι ομαδοποιήσεις που παρουσιάζουν τις διάφορες στυλιστικές παραλλαγές της «bouletée», δόθηκαν και τα κύρια κωδικολογικά στοιχεία¹⁹, καταλήγει στη διαπίστωση πως

όρο με ειδική σημασία για τη γραφή. Είναι όμως δύσκολο, ιδιαίτερα για έναν ξενόγλωσσο, να εικάσει τι ακριβώς κάθε φορά υπονοείται. Πέρα από την ορολογία, αναρωτιέμαι, και ίσως μαζί με μένα να αναρωτηθούν και άλλοι, αν όλες αυτές οι υποδιαίρεσεις της «bouletée» είναι ευδιάκριτες όχι μόνο από έναν επαρκή αναγνώστη αλλά ακόμα και από έναν ειδικό, που δεν έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με το θέμα και κατά συνέπεια, αν τελικά είναι χρήσιμο να γίνονται.

18. Βλ. όμως και τη σ. 319 του βιβλίου και εδώ παρακάτω σ. 499 και παρατηρήσεις σ. 503.

19. Οι συχνότερα χρησιμοποιούμενοι τύποι και τα συστήματα χαρακώσεων, οι σταυροί και οι αστερίσκοι που τοποθετούνταν στην αρχή των τετραδίων, συνήθως μαζί με την αρίθμηση αυτών, ως διακριτικά σημεία, και τέλος ένα μικρό χαρακτηριστικό σημείο στίξης γνωστό ως «chiodo» (= «καρφί»).

δεν έχουμε ένα ομοιογενές πλαίσιο, όπως αυτό γινόταν δεκτό στις προηγούμενες εργασίες: με βάση τα κωδικολογικά δεδομένα δεν είναι δυνατό να προκύψουν ομάδες αντίστοιχες με εκείνες που έχουν συγκροτηθεί με βάση τα παλαιογραφικά δεδομένα. Στις περισσότερες περιπτώσεις δεν υπάρχει καμιά σύμπτωση ανάμεσα στον ένα και τον άλλο τύπο κατάταξης. Ειδικότερα, η εξέταση των κωδικολογικών στοιχείων των χφφ. με γραφή «bouletée» δημιουργεί το ενδεχόμενο τα χφφ. αυτά να προέρχονται τόσο από την Κωνσταντινούπολη όσο και από τις επαρχίες, ιδιαίτερα τη Βιθυνία, τις Ανατολικές επαρχίες, τη Μακεδονία, την Κάτω Ιταλία. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί σ' ένα σημαντικό συμπέρασμα: δεν έχουμε το δικαίωμα να υποστηρίζουμε πως η «bouletée» ήταν γραφή καθαρά ή μόνο Κωνσταντινουπολίτικη, κάτι που αναιρεί την παλαιότερη θέση του Irigoien. Έτσι επανέρχεται το πρόβλημα της προέλευσης αυτής της τυποποίησης και της ενδεχόμενης ύπαρξης μιας «bouletée» επαρχιακής. Και ακόμη: αν υπήρχε μια επαρχιακή «bouletée», σε ποιο μέρος της αυτοκρατορίας απλωνόταν η χρήση της; Για την ώρα το ερώτημα δεν είναι εύκολο να απαντηθεί. Το μόνο βέβαιο, ύστερα από όσα προηγήθηκαν, είναι πως το παλαιογραφικό κριτήριο μόνο του, με άλλα λόγια η γραφή «bouletée» μόνη της, δεν είναι επαρκής για να προσδιορίσει την προέλευση των χφφ. Για τον λόγο αυτόν, καταλήγει η συγγ., πρέπει να αναζητήσουμε βοήθεια από δεδομένα αισθητικο-καλλιτεχνικά, ειδικότερα από τη διακόσμηση.

Αν, λοιπόν, θεωρήσουμε τα χφφ. από την άποψη της διακόσμησης, με σκοπό να συγκροτήσουμε ομάδες με βάση το νέο αυτό κριτήριο, πολλές φορές συνεκτιμώντας και την παράμετρο περιεχόμενο (βλ. ενότητα 2.1.1. = σσ. 314-319), προκύπτουν νέες ομάδες, που είναι ανεξάρτητες από αυτές που έχουν διαμορφωθεί με κριτήριο τη γραφή. Ακόμη διαπιστώνουμε ότι χφφ. με πολυτελή διακόσμηση είναι λίγα, παρόλο που ο J. Irigoien δεχόταν πως η γραφή «bouletée» χρησιμοποιούνταν σε χφφ. Κωνσταντινουπολίτικα με πολυτελή διακόσμηση. Η εξέταση του πλουσιότερου, τώρα, υλικού δείχνει ότι έχουμε μια κλίμακα διαφοροποιήσεων: χφφ. με πολυτελή διακόσμηση, με μέτρια και με μηδενική. Στη συνέχεια, σε υποδιαιρέσεις, εξετάζονται αναλυτικά πόσα και ποια συγκεκριμένα χφφ. ανήκουν σε καθεμιά από τις παραπάνω κατηγορίες. Από την επισκόπηση 21 πολυτελών χφφ. που προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη, η Α. διαπιστώνει ότι αυτά παρουσιάζουν την πιο υψηλή και την πιο επιτυχημένη έκφραση της τυποποίησης, τη στιγμή, θαρρείς, της σύλληψής της, και ότι περιέχουν κείμενα, σχεδόν αποκλειστικά, των τριών πατέρων και της Καινής Διαθήκης. Η προτίμηση της «bouletée» για κείμενα πατερικά επιβεβαιώνεται και από τη σύγκριση με άλλα χφφ. του 10ου αι., και αυτό επιτρέπει να σκεφθούμε πως η «bouletée» ήταν η «sacra scriptio» της μικρογράμματης, που η γένεση και η χρησιμοποίησή της μπορούν να τοποθετηθούν στο περιβάλλον του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου, ίσως σε κάποιο scriptorium του Μεγάλου Παλατιού ή της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης. Μια «ex των υστέρων» επαλήθευση της υπόθεσης αυτής θα στοιχειοθετούσε το γεγονός πως χφφ. με περιεχόμενο «κοσμικό» γράφονται σε «bouletée» όχι «παραδειγματική», αλλά αλλοιωμένη. Ακό-

μη διαπιστώνεται ότι από χφφ. με περιεχόμενο «κοσμικό», γραμμένα σε «*bouletée canonica*», λείπει η πολυτελής διακόσμηση ή η υπάρχουσα είναι «μέτρια». Όμως τα χφφ. αυτά θα ήταν αυθαίρετο να θεωρηθούν «επαρχιακά» ή χρόνων παρακμής. Πολλές φορές η λεπτότητα της γραφής και του υλικού δείχνουν ότι βρισκόμαστε μπροστά σε προϊόντα υψηλής ποιότητας αλλά διαφορετικού γούστου.

Σε μια νέα υποδιαίρεση της δεύτερης ενότητας του Κεφαλαίου Γ' επισκοπούνται μερικά άλλα χφφ. πολυτελή, γραμμένα όμως σε «*bouletée élancée*». Από τον προσδιορισμό της παραλλαγής αυτής (ίσως, πιο κυριολεκτικά, θα έπρεπε να μιλήσουμε για επαναπροσδιορισμό²⁰) υπογραμμίζουμε πως πρόκειται για μια τεχνητή γραφή, πιο εξελιγμένη, χρονικά πιο προχωρημένη, με στοιχεία από την «επισεσυσμένη» και γράμματα από τη μεγαλογράμματη. Οι υπερβολές της «*élancée*» προέρχονται από χαλάρωση που παρατηρείται στην «*bouletée*» μετά το θάνατο του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου. Η ελαφρά νεότερη χρονολόγηση των χφφ. αυτών επιβεβαιώνεται και από τη διακόσμηση, της οποίας ορισμένα ειδικά χαρακτηριστικά, σε κάποια χφφ., δείχνουν σχέση πιο κοντινή με τις Ανατολικές περιοχές της Αυτοκρατορίας, όπως έδειξε ο Weitzmann. Εκείνο που πρέπει να προσεχθεί είναι το ερώτημα της συγγρ., αν μπορούμε να μιλούμε για μια *vera e propria variante* «*élancée*» της «*bouletée*», καθώς οι γραφείς που την χρησιμοποιούν από πέντε που ήταν τώρα περιορίζονται σε τρεις. Το συμπέρασμά της είναι πως ορθότερο θα ήταν να μην ομιλούμε για μια *variante* «*élancée*» ως υποδιαίρεση της «*bouletée*», αλλά για προσωπικές επιδράσεις ή ερμηνείες ατόμων που δούλεψαν στο ίδιο περιβάλλον. Όμως η θέση αυτή της συγγρ. νομίζω ότι επιδέχεται συζήτηση, και ενδεχομένως και αμφισβήτηση²¹.

Στις επόμενες δύο υποδιαιρέσεις (2.2.1 και 2.2.2 = σσ. 321-323) εξετάζονται χφφ. «κανονικά» με μέτρια διακόσμηση, και συγκεκριμένα χφφ. χωρίς πλούσια διακόσμηση και χφφ. που η διακόσμησή τους έχει γίνει με χρήση μόνο μελάνης. Από την εξέταση προκύπτει πως ορισμένα χφφ. με έξοχα παλαιογραφικά, κάποτε και κωδικολογικά, χαρακτηριστικά, έχουν διακόσμηση μέτρια ή μηδενική. Το συμπέρασμα είναι πως το ενδιαφέρον ή η σοβαρότητα των χειμένων δεν συνιστούν, από άποψη διακόσμησης, ένα περιβάλλον πολυτελές. Ακόμη, πως το φαινόμενο της «*bouletée*» ήταν πολύ πιο απλωμένο και πιο πλούσιο από όσο το υπολογίζαμε.

Στις ακόλουθες τρεις υποδιαιρέσεις (3.3.1-3 = σσ. 323-331) επισκοπούνται τα χφφ. που έχουν χαρακτηριστεί ως αγνώστου προελεύσεως, ειδικότερα τα «κανονικά», τα μη «κανονικά» και τα ιταλο-ελληνικά. Κοινό χαρακτηριστικό και στις τρεις περιπτώσεις είναι πως ορισμένα στοιχεία δηλώνουν μια πιθανή περιφερειακή προέλευση, όμως οι αμφιβολίες μένουν αζεπέραστες.

Για τα «κανονικά» το πρόβλημα είναι περίπλοκο και δεν μπορούμε με

20. Βλ. παρακάτω σ. 503.

21. Βλ. την προηγούμενη σημ.

απλουστεύσεις να τα διαχωρίσουμε σε χφφ. επεξεργασμένα, που εκτελούνται στην Κωνσταντινούπολη, και σε άλλα, που δεν έχουν αυτά τα χαρακτηριστικά και που αγνοούμε την προέλευσή τους. Σε πολλές περιπτώσεις, με βάση συγκρίσεις και παραλληλισμούς προς υλικό που είναι δυνατό να χρονολογηθεί και να προσδιοριστεί τοπικά, καθορισμένα στοιχεία δηλώνουν μια πιθανή περιφερειακή προέλευση, όμως, όπως είδαμε, οι αμφιβολίες είναι μεγάλες και μόνο η μελλοντική πρόοδος της έρευνας ίσως βοηθήσει να φτάσουμε σε συμπεράσματα πιο συγκεκριμένα και πιο στέρεα.

Από τα μη «κανονικά» χφφ., αυτά δηλαδή που παρουσιάζουν αξιοσημείωτες ποιοτικές διαφορές και που δεν μπορούν να ενταχθούν στο «μοντέλο» ή στην πρώτη ομαδοποίηση, σε ορισμένα μερικά πρόσθετα χαρακτηριστικά θα βοηθούσαν να οδηγηθούμε σε μια προέλευση όχι Κωνσταντινουπολίτικη, αλλά επαρχιακή, όμως όλα αυτά διαισθητικά και εμπειρικά.

Ανάμεσα σ' αυτά τα προϊόντα αμφισβητούμενης προέλευσης, μερικά, για λόγους βέβαια υποκειμενικούς, θα ήταν δυνατό να υποτεθεί πως έχουν μια προέλευση Δυτική, συγκεκριμένα Κατω-Ιταλική. Όμως έτσι, έστω και έμμεσα, επανέρχεται το τεράστιο και πολυσυζητημένο πρόβλημα των λεγομένων ιταλο-ελληνικών χφφ. και των θεωρουμένων ειδικών χαρακτηριστικών αυτών, πρόβλημα που γνωρίζει καλά η συγγρ., αφού έχει στο παρελθόν ασχοληθεί μ' αυτό σε αρκετά άρθρα της, και έτσι είναι αξιοσημείωτος ο τρόπος με τον οποίο συνοφίζει την τελική θέση της.

Στα *Συμπεράσματα* (σσ. 333-335) ανακεφαλαιώνονται οι βασικές διαπιστώσεις, που έχουν επισημανθεί στις διάφορες ενότητες της εργασίας. Συνοφίζουμε τις κυριότερες:

Η «bouletée» δεν ήταν μια γραφή πολυτελείας περιορισμένη μόνο στην Κωνσταντινούπολη, αλλά στο μικρό χρονικό διάστημα της ζωής της διαδόθηκε και έξω από τα όρια της πρωτεύουσας, χωρίς ωστόσο άπλωμα να σημαίνει διάλυση και εκφυλισμό.

Στο χρονολογικό πρόβλημα που είχε τεθεί στην αρχή της εργασίας, αν, δηλαδή, στην «bouletée» έχουμε μια εξέλιξη όπως στη μεγαλογράμματη βιβλική, η απάντηση είναι πως, παρόλο που στο πρώτο χρονολογημένο χφ. (913/914) η γραφή παρουσιάζει μια ακαμψία και μια αυστηρότητα αρχαϊκή, ενώ στο τελευταίο (983/984) είναι προφανής μια όψη όψιμη και μια χαλάρωση, ωστόσο δεν μπορούμε να πούμε πως υπήρξε μια περίοδος προπαρασκευής ούτε ότι διαπιστώνεται ακμή και παρακμή.

Κατόπιν η συγγρ., χωρίς να έχει προηγηθεί καμμιά ανάπτυξη στο κύριο σώμα της μελέτης, συσχετίζει εδώ για πρώτη φορά την «bouletée» με τα χφφ., της λεγόμενης «φιλοσοφικής συλλογής», της οποίας τη γραφή θεωρεί ως μια «pre-bouletée». Η επιβεβαίωση μιας τέτοιας συγγένειας, προσθέτει η συγγρ., απαιτεί μια ειδική μελέτη, όμως εδώ απλά επισημαίνεται το πρόβλημα.

Ύστερα από τον παρεκβατικό αυτόν συσχετισμό, η συγγρ. επιστρέφει στις διαπιστώσεις που βγαίνουν από την ανάπτυξη που προηγήθηκε. Πρέπει, λέει, να γίνει ένα ξεκαθάρισμα με ένα παλιό βασικό τεκμήριο, τη διάκριση ανάμεσα σε

Κωνσταντινούπολη και σε επαρχία γενικά και ειδικότερα σε σχέση με την «bouletée». Στην τελευταία περίπτωση οφείλουμε να αλλάξουμε στάση και να αντιμετωπίζουμε τα φαινόμενα με διαφορετική οπτική. Συγκεκριμένα: η διακόσμηση, π.χ., αποτελεί ένα αισθητικό-διακοσμητικό τεκμήριο, του οποίου δεν μπορούμε να αρνηθούμε την αξία και γι' αυτό πρέπει να την μελετήσουμε πιο βαθιά. Αν λάβουμε υπόψη ότι η τέχνη της διακόσμησης των κωδίκων ήταν ειδικότητα πιο σπάνια από αυτήν του γραφέα, δεν υπάρχουν επαρκείς λόγοι, ώστε ένα έργο που έχει εκτελεστεί στην πρωτεύουσα να θεωρείται πάντα καλύτερο από ένα άλλο, που έχει γίνει στην επαρχία. Τουλάχιστον αυτό δεν μπορεί να αναχθεί σε κανόνα. Κατά τη γνώμη, λοιπόν, της συγγρ., περισσότερο από το ποιοτικό επίπεδο η τυπολογία (μοτίβα, τρόποι σχεδιάσματος, χρώματα, τεχνική παρασκευής αυτών) δίνει ένα μέσο ανίχνευσης των επαρχιακών περιοχών που διακρίνονται από την πρωτεύουσα.

Και το τελικό συμπέρασμα: η μικρογράμματα «bouletée» δεν ήταν μια φυσική γραφή αλλά ένας τύπος γραφής τεχνητής, με πολλούς «μανιερισμούς», που η εκμάθησή της απαιτούσε πολύ κόπο και μεγάλη υπομονή. Αυτός είναι ο κυριότερος λόγος που, σ' αντίθεση με την Perlschrift, η οποία ευδοκίμησε, η «bouletée» έπεσε σύντομα σε αχρηστία, αφήνοντας ωστόσο και κάποια κληρονομία στην κατοπινή εξέλιξη της ελληνικής μικρογράμματος γραφής.

Ο Α' τόμος της εργασίας πλαισιώνεται από επτά συστηματικούς και εξειδικευμένους πίνακες, οι οποίοι, όπως και τα αναλυτικά Περιεχόμενα, ευκολύνουν τη χρήση του βιβλίου, αν και από διαφορετική σκοπιά αυτή τη φορά. Εδώ, ωστόσο, οφείλουμε να επιστημονώσουμε την έλλειψη ενός Πίνακα πραγμάτων, όπου θα περιλαμβάνονταν αρκετά λήμματα τα οποία, λόγω της μεγάλης ακριβώς εξειδίκευσης των άλλων πινάκων, αποκλείστηκαν και τα οποία οπωσδήποτε θα τα αναζητήσει ο χρήστης του βιβλίου²².

Στον Β' τόμο δημοσιεύονται 220 πίνακες, 14 έγχρωμοι και 206 ασπρόμαυροι, που συνοδεύουν και τεκμηριώνουν την εργασία. Η ποιότητά τους είναι άριστη και κυμαίνεται από άριστη μέχρι καλή και σε λίγες περιπτώσεις, για τις οποίες δεν ευθύνεται η συγγρ., από μέτρια ως κακή.

Με την έκθεση που προηγήθηκε προσπάθησα να δώσω τη διάρθρωση της εργασίας και κυρίως να συνοψίσω, χωρίς σχολιασμό, το περιεχόμενό της. Στη συνέχεια θα επιδιώξω, όσο ο περιορισμένος χώρος μιας βιβλιοκρισίας το επιτρέπει, να διατυπώσω μερικές παρατηρήσεις που διαμορφώθηκαν κατά τη μελέτη του βιβλίου.

Ενώ η μελέτη είναι καθαρά παλαιογραφική, με τη στενή έννοια του όρου, ωστόσο σ' αυτήν η συγγρ., κατά την περιγραφή των χφφ., παραθέτει και τα κυριότερα κωδικολογικά δεδομένα, τα οποία στη συνέχεια, μαζί με αυτά της διακόσμησης, προσπαθεί να τα αξιοποιήσει στον προσδιορισμό της προέλευσης των χφφ. Εκείνο που κάνει εντύπωση και πρέπει να εξαρθεί είναι η συστηματική εκ-

22. Λήμματα, π.χ., όπως modello, modulus κτλ. Μερικά από αυτά θα μπορούσαν να περιληφθούν στον έκτο πίνακα (Παλαιογραφικό και κωδικολογικό), όμως λείπουν και από αυτόν.

μετάλλευση των στοιχείων της τέχνης, κάτι που πρέπει να ομολογήσουμε πως συμβαίνει σπάνια σε παλαιογραφικές μελέτες. Η συγγρ. ελέγχει με μεγάλη επάρκεια και τον χώρο αυτόν, του οποίου τα αντικρουόμενα, συχνά, δεδομένα και συμπεράσματα προσπαθεί να χρησιμοποιήσει με την επιβαλλόμενη σύνεση και επιφύλαξη²³.

Ακολουθούν μερικές παρατηρήσεις, γενικές και ειδικότερες.

Μια πρώτη γενική αφορά τη διάρθρωση της εργασίας, η οποία, όπως είδαμε, είναι αρθρωμένη σε τρία κεφάλαια. Το *Κεφάλαιο Β'*, που συνιστά τον κύριο κορμό της μελέτης, συγκριτικά με τα άλλα είναι κατά πολύ μεγαλύτερο (278 σελίδες!), με πολλές και μεγάλες υποδιαίρεσεις. Αυτό δημιουργεί μια ασυμμετρία σε σχέση με τα άλλα δύο κεφάλαια, τα οποία καταλαμβάνουν έκταση πολύ μικρότερη (18 σελίδες το Β' και 20 το Γ'). Η ασυμμετρία αυτή ίσως θεραπευόταν, αν το *Κεφάλαιο Β'* αποτελούσε ένα *Μέρος*, με υποδιαίρεσεις σε κεφάλαια.

Συναφής μού φαίνεται και η ακόλουθη μερικότερη παρατήρηση. Η σχέση της γραφής «houletée» με το περιεχόμενο των χφφ. που τη χρησιμοποιούν θα έπρεπε να εξετασθεί αυτόνομα, σε ξεχωριστή ενότητα, γιατί είναι βασική, αφού ήδη ο Irgoin στον προσδιορισμό της «houletée» είχε τονίσει την ιδιαίτερη σχέση της γραφής με το περιεχόμενο²⁴. Ο συσχετισμός της γραφής «houletée», του περιεχομένου και της διακόσμησης, όπως γίνεται στη μελέτη (σσ. 314-319), ήταν επιβεβλημένος να γίνει, χωρίς όμως το περιεχόμενο να υπαχθεί στη διακόσμηση.

Μια δεύτερη γενική παρατήρηση έχει να κάνει με τον ρόλο που παίζει στην εργασία αυτή, αλλά και σε κάθε άλλη όμοια, όπως το επισημαίνει και ο P. Canart στον *Πρόλογό* του, αλλά το ομολογεί και η ίδια η συγγρ. σε διάφορα σημεία της μελέτης της, το υποκειμενικό στοιχείο, αναπόφευκτο αλλά και μη ελέγξιμο. Στην τελική επιλογή του υλικού, την κατάταξή του κτλ., πέρα από κάποια «αντικειμενικά» κριτήρια υπεισέρχεται αναπόφευκτα και ο υποκειμενικός παράγων. Η συγγρ., όπως είναι φυσικό, είχε υπόψη της υλικό πολύ μεγαλύτερο από αυτό που τελικά επέλεξε να μας παρουσιάσει: στις περιγραφές, π.χ., των χφφ. και τις παρατηρήσεις της γι' αυτά έχει γνώση, στις περισσότερες φορές, ολοκληρώνων των χφφ. και έτσι έχει δει και γνωρίζει πράγματα τα οποία εμείς δεν μπορούμε να δούμε στη μια ή τις δύο σελίδες που έχουμε στη διάθεσή μας από τους πίνακες των πανομοιοτύπων. Για τον λόγο αυτόν είναι αδύνατο να ελέγξουμε όλες τις λεπτομέρειες των περιγραφών, παρατηρήσεων και δεδομένων της: θα ήμασταν σε θέση να το κάνουμε, μόνο αν επαναλαμβάναμε όλη την ερευνητική εργασία που έχει πραγματοποιήσει η συγγρ. Και για να γίνω πιο σαφής: η συγγρ. παρατηρεί, π.χ. (σ. 77), πως την ταυτότητα της γραφής των δύο χφφ. Pag. gr. 717 και Pag. gr. 733, που την αποδίδει στον γραφέα O, τη διαπίστωσε μόνο κατά την τελευταία αυτοψία: ως τότε, κατά τη μελέτη των φωτογραφιών, είχε περάσει απαρατήρητη. Για το πρόβλημα λοιπόν αυτό, αλλά και για άλλα παρόμοια, εμείς δεν μπορούμε να έχουμε υπεύθυνη γνώμη. Άλλο παράδειγμα: στην περιγραφή του κώδ. Oxford, Bodl. Library, Auct. D. 4.1 η συγγρ. σημειώνει: "**Maiscole** nel testo: rarissimi ny e csi" (σ. 34). Και όμως στον πίν. 15, στον οποίο παρατίθεται σελίδα από το χφ., βλέπουμε ότι τα στοιχεία από τη μεγαλογράμματη που χρησιμοποιούνται είναι και πολλά και συχνά επανερχόμενα. Να υποθέσουμε ότι η παρατήρηση της συγγρ. ισχύει για το σύνολο του χφ. ή ότι πρόκειται για

23. Βλ. σημ. 30.

24. Βλ. παραπάνω σ. 492.

αβλεψία της; Την ίδια απορία έχουμε και για τη γραφή του βιβλιογράφου Γρηγορά, που η συγγρ., επειδή τη θεωρεί «κανονική», κρίνει ότι δε χρειάζεται να δοθεί το αλφάβητό της (σ. 37), ενώ μια ματιά στους πίν. 18 και 19 δείχνει πως υπάρχουν αποκλίσεις σε πολλά γράματα από την αρχική περιγραφή τους.

Μια άλλη γενική επισήμανση έχει να κάνει με τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει και διαχειρίζεται η συγγρ. το υλικό της. Όσο μένει στα γεγονότα και στα πράγματα, την διακρίνει μια βαθειά γνώση του αντικειμένου της, μια παρατηρητικότητα και διεισδυτικότητα που την βοηθούν να ανακαλύπτει αποχρώσεις λεπτές αξιολογικές. Όταν όμως περνά στην ερμηνεία αυτών, η εντύπωσή μου είναι πως τότε δεν μπορούμε να πούμε ότι αυτό το κάνει με την ίδια επιτυχία. Εδώ πάλι, όπως είδαμε, σημαντικό ρόλο παίζει ο υποκειμενικός παράγων. Αυτός, κατά τη γνώμη μου, συχνά την παρασύρει σε εύκολες υποθέσεις. Ένα παράδειγμα πάλι, για να φανεί καλύτερα αυτό που θέλω να πω: εξετάζοντας τις σχέσεις διακόσμησης και περιεχομένου (σσ. 314-319) διαπιστώνει πως από τα «κανονικά» χφφ. με κοσμικό περιεχόμενο λείπει η πολυτελής διακόσμηση. Και ακολουθεί η ερμηνεία της διαπίστωσης: αυτό έγινε, για να διαφοροποιηθεί το περιεχόμενο, το «ιερό» από το «κοσμικό». Μια τέτοια όμως ερμηνεία μου φαίνεται απλουστευτική. Κατά τη γνώμη μου, πρέπει να ληφθούν υπόψη πολλές ακόμη παράμετροι και να ερευνηθούν και άλλα στοιχεία, όπως η φύση των κειμένων, αν και τα άλλα χφφ. με τα ίδια κείμενα είναι χωρίς διακόσμηση, αν γι' αυτό ευθύνεται το «αντιβόλαιο» κ.ο.κ.

Κάποτε η συγγρ. καταλήγει σε βεβαιωμένα συμπεράσματα. Η δυνατότητα, π.χ., τα δύο χφφ. του Παρισιού (Pag. grec. 753 και 1171) αρχικά να αποτελούσαν μέρος ενός ενιαίου τόμου, όχι μόνο δεν τεκμηριώνεται, αλλά αναιρείται από τα στοιχεία που παραθέτει γι' αυτά η ίδια η συγγρ. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ίσως να ήταν αρκετή η απόδοσή τους στον ίδιο γραφέα.

Άλλοτε πάλι η συλλογιστική της ελέγχεται ανεπαρκώς και μη πειστική. Η θέση της, π.χ., που ήδη παραθέσαμε στα *Συμπεράσματα*²⁵ πως η ειδικότητα του ερυθρογράφου ήταν σπανιότερη από του γραφέα και γι' αυτό «δεν υπάρχουν επαρκείς λόγοι, ώστε ένα έργο που έχει εκτελεστεί στην πρωτεύουσα να το θεωρούμε πάντα καλύτερο από ένα άλλο, που έχει γίνει στην επαρχία», δεν είναι πειστική και είναι δυνατό και να αντιστραφεί.

Σε μερικές περιπτώσεις, ενώ προεξαγγελτικά δημιουργεί μεγάλες προσδοκίες, τελικά καταλήγει σε αμφιβολίες και ερωτηματικά²⁶.

Σε μια περίπτωση, που αφορά την «bouletée élancée», χωρίς καμιά προοικονομία ή προϋπόθεση διαπιστώνουμε μια απότομη αλλαγή θέσης. Ενώ σ' όλη την έκταση του βιβλίου τη δέχεται ως παραλλαγή της «bouletée» και ως τέτοια την πραγματεύεται σε μια μεγάλη ενότητά του (σσ. 201-242), στις σσ. 319-321 απροειδοποίητα και αιφνίδια αλλάζει στάση και δεν τη θεωρεί πια ως υποδιαίρεση της «bouletée» αλλά ως μία «bouletée» όπου παρουσιάζονται προσωπικές ερμηνείες των ατόμων που εργάζονται στο ίδιο περιβάλλον²⁷.

Ευαισθησία κατανοητή λόγω της καταγωγής της συγγρ., όμως αταίριαστη σ' ένα αυστηρά επιστημονικό έργο όπως η προκείμενη μελέτη, συνιστά η στάση της

25. Βλ. σ. 334 του βιβλίου και εδώ παραπάνω σ. 501.

26. Βλ., π.χ., τα ερωτηματικά που τίθενται και τα ανοικτά θέματα που αφήνονται εδώ παραπάνω (σ. 498 και 500) και τις αντίστοιχες απαντήσεις που δίνονται στα *Συμπεράσματα* (σσ. 500-501).

27. Βλ. σ. 321 του βιβλίου και εδώ παραπάνω σ. 497.

απέναντι στο πρόβλημα των χαρακτηριζομένων ως «ιταλο-ελληνικών» χφφ. Όπως είδαμε, ανάμεσα στα χφφ. αμφισβητούμενης μορφής, η συγγρ. ξεχώρισε και μια ομάδα από χφφ. που επιτρέπουν την υπόθεση μιας καταγωγής ιταλο-ελληνικής²⁸. Για να υποστηρίξει τη θέση της αυτή, γιατί περί θέσεως πρόκειται, όπως φαίνεται και από την έκταση που αφιερώνεται στην ενότητα, και όχι περί υποθέσεως, όπως αρχικά δήλωσε, επανέρχεται στη χρήση κριτηρίων και χαρακτηριστικών των οποίων η αξία και το κύρος έχουν σοβαρά κλονισθεί και αμφισβητηθεί από πολλούς, αλλά και απο την ίδια σε άλλες εργασίες της²⁹. Η επιχειρηματολογία της σε πολλές περιπτώσεις είναι δυνατό να ανασχευασθεί εύκολα, όμως η λεπτομερής συζήτηση δεν είναι της παρούσας στιγμής. Για να φανεί το πόσο περίπλοκο είναι το πρόβλημα του προσδιορισμού της προέλευσης των χφφ. αυτών περιορίζομαι να αναφέρω, δείγματος χάριν, της περίπτωση του κωδ. 38 της Μονής του Κουτλουμουσίου, για τον οποίο, σύμφωνα με «αντικειμενικά κριτήρια», η γραφή μάς οδηγεί στην Κωνσταντινούπολη στην ακμή του «κανόνα» (Irigoin), η διακόσμηση στη Βιθυνία (Weitzmann) και η χαράκωση στην Κάτω Ιταλία (Leroy).

Οι τόμοι, κείμενο και πίνακες, είναι τυπωμένοι με επιμέλεια, χωρίς σοβαρά λάθη που να δυσχεραίνουν τη χρήση τους, γι' αυτό τις ελάχιστες μικρές αβλεψίες ή παραλήψεις που υπέπεσαν στην αντίληψή μου δεν τις σημειώνω, για να μη διογκώσω ακόμη περισσότερο την ήδη επιβαρυσμένη βιβλιοκρισία μου.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις, γενικές και μερικότερες, καθώς και η επισήμανση μερικών αβλεψιών έγιναν με σκοπό όχι να μειώσουν το κύρος και την αξία της εργασίας της συγγρ., αλλά για να υπογραμμίσουν τις εγγενείς δυσκολίες και αδυναμίες που ενυπάρχουν σε όλες τις μελέτες αυτού του είδους.

Αποτιμώντας, λοιπόν, συνολικά την παρούσα εργασία της συγγρ. οφείλω να επισημάνω τις ακόλουθες βασικές αρετές και τις θετικές συνεισφορές της: Τον σημαντικό πολλαπλασιασμό του σχετικού υλικού, αφού αυτό είναι σχεδόν πενταπλάσιο από το αντίστοιχο του Irigoïn (50 περίπου χφφ. γνωρίζει ο Irigoïn, 240 περίπου η συγγρ.). Τη σταθερή χρήση στην πραγμάτευση και την επεξεργασία του υλικού, πέραν των παλαιογραφικών και κωδικολογικών στοιχείων, και των δεδομένων της διακόσμησης³⁰, με αποτέλεσμα την ακριβέστερη χρονολόγηση σε μερικές περιπτώσεις ορισμένων κωδίκων και προ παντός τη διεύρυνση κατά πολύ των τοπικών ορίων μέσα στα οποία απλώθηκε η χρήση της «bouletée». Ειδικότερα, ως προς τα χρονικά όρια στα οποία περιορίζεται η

28. Βλ. τις παρατηρήσεις της στα *Origine* και *Osservazioni* σε πολλά από τα περιγραφόμενα χφφ., και ειδικότερα τις σσ. 327-331 και εδώ παραπάνω σσ. 498, 499-500.

29. Βλ. σχετικά Β. Atsalos, «Die Formel 'H μὲν χερὶ ἢ γράψασα in den griechischen Handschriften», στο *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio. Atti del seminario di Erice (18-25 Settembre 1988)*, Spoleto 1992, σσ. 691-750, ιδιαίτερα σσ. 739-743 και σημ. 13 (βιβλιογραφία) και Β. Άτσαλος, «Η φόρμουλα Ο γράφων παραγράφει στα ελληνικά χειρόγραφα», *Ελληνικά* 24 (1991-1992) 21-59, ιδιαίτερα σσ. 56-58 (βιβλιογραφία).

30. Βλ. το στοιχείο orn. (ornamentazione), που υπάρχει σταθερά, και όταν ακόμη αυτό απουσιάζει, στην περιγραφή κάθε χφ. και ιδιαίτερα τις σσ. 314-331.

χρήση της «bouletée», τα συμπεράσματα της Α. δεν διαφέρουν σοβαρά από αυτά του Irgoin³¹. Εκεί όμως που διαφοροποιούνται αυτά θεαματικά, και αυτό συνιστά την κύρια προσφορά της μελέτης της συγγρ., είναι τα τοπικά όρια, ο χώρος ή οι χώροι στους οποίους είχε απλωθεί η χρήση της. Ενώ, δηλαδή, ο Irgoin πίστευε πως η χρήση της περιοριζόταν μόνο στην Κωνσταντινούπολη, η συγγρ. βρίσκει πως μερικά χφφ. πρέπει να έχουν γραφτεί στην επαρχία, τόσο την κοντινή (Βιθυνία), όσο και τη μακρινότερη (Ανατολικές επαρχίες [Περουσαλήμ κ.ά.], Πόντος, Μακεδονία, Κάτω Ιταλία).

Συνοφίζοντας, λοιπόν, μπορώ να βεβαιώσω πως πρόκειται για μια μελέτη σοβαρή και ολοκληρωμένη, που εξαντλεί το αντικείμενό της: συγκέντρωση του υλικού σχεδόν εξαντλητική, συστηματική παρουσίαση και επεξεργασία του με γνώση, σύνεση αλλά και ευαισθησία, επισήμανση των προβλημάτων, απέναντι στα οποία η συγγρ. παίρνει θέσεις, τις περισσότερες τουλάχιστον φορές, προσεκτικές, συμπεράσματα έγκυρα και αποδεκτά στο μεγαλύτερο μέρος τους. Είναι μια μελέτη η οποία εφεξής θα αποτελεί βασικό έργο αναφοράς για το είδος αυτό της ελληνικής μικρογράμματος γραφής.

Θεσσαλονίκη

Β. ΑΤΣΑΛΟΣ

Β. Χ. Χριστοφορίδης, Ισιδώρου Γλαβά Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ομιλίες, τόμος πρώτος [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής, Τμήμα Θεολογίας, τόμος 1, Παράρτημα αρ. 6] Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 237.

Οι εκδόσεις κειμένων της βυζαντινής γραμματείας αποτελούν πάντοτε ευπρόσδεκτη συμβολή στην επιστημονική έρευνα. Το ενδιαφέρον γι' αυτές είναι ακόμη μεγαλύτερο, όταν τα κείμενα δεν προέρχονται μόνο από την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, αλλά προέρχονται ή αναφέρονται και στη βυζαντινή επαρχία. Οι λόγοι είναι ασφαλώς ευνόητοι, όπως αυτονόητος είναι και ο λόγος για τον οποίο το ενδιαφέρον μεγιστοποιείται, όταν τα κείμενα γράφτηκαν στη Θεσσαλονίκη, τη δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας, και μάλιστα στην εποχή της ύψιστης ακμής της, τον 14ο αιώνα.

Το βιβλίο που παρουσιάζεται έχει αυτό το πλεονέκτημα, να μας κάνει δηλ. γνωστές δεκατρείς ομιλίες σε ευαγγελικά αναγνώσματα Κυριακών (με εξαίρεση τις ομιλίες στη Γέννηση του Χριστού και τα Θεοφάνεια) ενός λογίου Ιεράρχη

31. Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατηρήσουμε πως, ενώ η συγγρ. ασχολείται αρκετά με την προϊστορία της «bouletée» (βλ., π.χ., την ενότητα *Origini* και τα *Συμπεράσματα*), δεν κάμνει το ίδιο και με την επιβίωσή της. Στην ενότητα *Affini* εξετάζει τις επιδράσεις σχεδόν αποκλειστικά σε συγχρονικό επίπεδο, και μόνο στα *Συμπεράσματα* μιλάει για επιβίωση και ίχνη που αφήνει στις τοπικές γραφές. Η εντύπωσή μου ωστόσο είναι πως επιβιώσεις των δύο κύριων χαρακτηριστικών της γραφής αυτής, το bouletage και το bouclage, άλλοτε το ένα, άλλοτε το άλλο και άλλοτε και τα δύο μαζί, απαντούν σε αρκετά χφφ. του 11ου και του 12ου αιώνα.

της Θεσσαλονίκης, του Ισιδώρου Γλαβά, που η αρχιερατεία του (1380-1396) «συμπίπτει με μια περίοδο εξαιρετικά κρίσιμη για τη Θεσσαλονίκη και γενικότερα τη Βυζαντινή αυτοκρατορία» (σ. 7). Με τη δημοσίευση των χειμένων αυτών, ο εκδότης, γνωστός και από άλλες μελέτες του για τον Ισιδώρο, ολοκληρώνει την έκδοση των ομιλιών που παραδίδονται στον κώδικα Vatic. gr. 651, έναν από τους δύο βασικούς φορείς της παράδοσης του ομιλητικού έργου του αρχιεπισκόπου. Για τις ένδεκα από τις ομιλίες πρόκειται για editio princeps.

Η εργασία αποτελείται από δύο μέρη, την εισαγωγή και την έκδοση του χειμένου. Στην εξαιρετικά σύντομη εισαγωγή (σσ. 7-23) ο συγγρ. αναφέρεται στις συλλογές των ομιλιών του Ισιδώρου, παρουσιάζει τις εσωτερικές μαρτυρίες για τη χρονολόγηση τριών από τις ομιλίες που εκδίδει, και περιγράφει συνοπτικά τους κώδικες οι οποίοι παραδίδουν τα έργα του Ισιδώρου. Η συντομία της εισαγωγής οφείλεται πιθανόν στο γεγονός ότι ο συγγρ. της έχει ασχοληθεί με τον Ισιδώρο και το έργο του και σε άλλες μελέτες του, στις οποίες και παραπέμπει, ο αναγνώστης όμως μένει με αρκετά αναπάντητα ερωτήματα, στα οποία θα ήταν χρήσιμος ο προβληματισμός και η άποψη του εκδότη. Έτσι, π.χ., θα ήθελε να πληροφορηθεί ποιους από τους παλαιότερους ερμηνευτές έχει υπόψη του και ενδεχομένως ακολουθεί ο Ισιδώρος, έστω κι αν δεν τους κατονομάζει, αφού στην εισαγωγή αναφέρεται ότι «πέρα από τη δαφιλή γνώση της Καινής και της Παλαιάς Διαθήκης παρουσιάζεται ως κάτοχος της πριν απ' αυτόν ερμηνευτικής παράδοσης», και οι ομιλίες έχουν ως θέμα τα ευαγγελικά αναγνώσματα Κυριακών ή μεγάλων εορτών (Χριστούγεννα και Θεοφάνεια), που υπήρξαν αντικείμενο σχολιασμού για πλειάδα πατέρων της Εκκλησίας και βυζαντινών θεολόγων. Ασφαλώς η μνεία μερικών από αυτούς, όπως και η ταύτιση χωρίων της κλασικής γραμματείας, που είναι λιγοστά εξαιτίας του θέματος των ομιλιών, θα επιβεβαίωνε την προλογική διατύπωση του εκδότη σχετικά με «την πλούσια θεολογική και κλασική παιδεία» (σ. 3) του ιεράρχη. Ενδιαφέρον θα ήταν ακόμη να εξετασθεί ποιο ήταν το κοινό στο οποίο απευθυνόταν ο Ισιδώρος, καθώς συχνά φαίνεται ότι ο ομιλητής αναφέρεται σε ακροατήριο που αποτελείται τόσο από μοναχούς όσο και από λαϊκούς πιστούς, στοιχείο όχι ιδιαίτερα συνηθισμένο στις ομιλίες των βυζαντινών θεολόγων. Θα περίμενε, επίσης, κανείς κάποιο σχόλιο για τον τίτλο που αναγράφεται στη σ. 29: *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰσιδώρου Θεσσαλονίκης τοῦ Θαυματουργοῦ*, και του οποίου δεν αναφέρεται η προέλευση. Είναι φανερό ότι, αν μαρτυρείται σε κάποιο από τα παλαιότερα χειρόγραφα, που είναι σχεδόν σύγχρονα με τον Ισιδώρο, ο χαρακτηρισμός του συγγραφέα (εκτός από το συχνό *τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν*) ως *θαυματουργοῦ* έχει βαρύνουσα σημασία, μια και αποτελεί την πρώτη μαρτυρία για την αναγνώριση του Ισιδώρου ως αγίου.

Ατέλειες διαπιστώνονται και στο κεφάλαιο της εισαγωγής που τιτλοφορείται «Η χειρόγραφη παράδοση» (σσ. 12-23) και είναι ανατύπωση σχεδόν του συνόλου ομότιτλης μελέτης του συγγρ. (*Επιστ. Επετ. Θεολ. Σχολῆς Α.Π.Θ.* 25, 1980, 429-443). Ο συγγρ. απλώς παρουσιάζει τους κώδικες, χωρίς να προχωρεί σε ουσιαστική διερεύνηση των σχέσεών τους και σε καταρτισμό στέμμα-

τος. Δυστυχώς, όμως, και η παρουσίαση των κωδίκων είναι προβληματική. Σε αρκετές περιπτώσεις τα χειρόγραφα δεν αναφέρονται με τους σωστούς αριθμούς: έτσι χρησιμοποιείται η τρέχουσα αρίθμηση του καταλόγου των Martini-Bassi για τους κώδικες της Αμβροσιανής Βιβλιοθήκης αντί της ορθής, δηλ. αντί Ambros. Gr. 1056 στις σσ. 13 και 19-20 θα έπρεπε να γραφεί Ambros. I 91 inf. (olim N 351). Στην περίπτωση του κώδικα Ambros. Gr. 346 αναφέρεται σε παρένθεση ο εν χρήσει αριθμός, αλλά όχι πλήρης (F 77 αντί του ορθού F 77 sup. olim 264). Το χειρόγραφο της Μονής αγ. Στεφάνου Μετεώρων έχει τον αριθμό 51 και όχι 51,37 (βλ. σσ. 13 και 21), ενώ το κείμενο του Ισιδώρου βρίσκεται, σύμφωνα με τον κατάλογο του Δ. Σοφιανού (βλ. πιο κάτω), στα φφ. 207-222v, και όχι στα φφ. 207-228, όπως αναφέρει ο συγγρ. (σ. 21).

Ελλείψεις παρατηρούνται και στην βιβλιογραφία: για τον γραφέα του κώδικα Ambros. I 91 inf. (1056), τον Ιωάννη Σαγκταμαύρα, ο συγγρ. παραπέμπει μόνο στο κλασικό αλλά παλιό βιβλίο των M. Vogel - V. Gardthausen, ενώ θα μπορούσε να παραπέμπει στο νεότερο ευρετήριο των E. Gamillscheg - D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten (800-1600), 1. Teil, Handschriften aus Bibliotheken Großbritanniens*, Wien 1981, αρ. 179 (σσ. 105-106), όπου, εκτός από τη συγκεντρωμένη βιβλιογραφία, ανακαλύπτει κανείς ότι ο ίδιος γραφέας έχει γράψει τα φφ. 6v-8v, 20v-22v και τους τίτλους στα φφ. 1-6v, 9-20v, 22v-224v του κώδικα Angel. 51, ο οποίος περιέχει αποκλειστικά έργα του Ισιδώρου και μάλιστα αυτά ακριβώς που παραδίδει και ο Ambros. Στα διαφορετικά χέρια των γραφέων του Angel. 51 οφείλεται προφανώς και η αλλαγή στη γραφή που παρατηρεί ο συγγραφέας (σ. 19: «Η γραφή είναι ορθή, αλλά υπάρχουν και αρκετά φύλλα, όπου η γραφή είναι επικλινής προς τα δεξιά». Με «ελαφρά κλίση προς τα δεξιά» χαρακτηρίζει άλλωστε ο ίδιος στη σ. 20 και τη γραφή του Ιωάννη Σαγκταμαύρα στον κώδικα Ambros.). — Για τα χειρόγραφα της Μονής του αγ. Στεφάνου υπάρχει ο κατάλογος του Δ. Σοφιανού, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων, Γ', Μονή αγ. Στεφάνου*, Αθήναι 1986, σσ. 127-134 — Η ένδειξη Amsterdam 1966 (βλ. σ. 23 σημ. 61) δεν αντιπροσωπεύει τον τόπο και τον χρόνο έκδοσης του καταλόγου χειρογράφων του Escorial του Miller αλλά της ανατύπωσης (η αρχική έκδοση έγινε στο Παρίσι το 1848).

Σε δύο περιπτώσεις στις οποίες το κείμενο της ομιλίας στη Γέννηση του Χριστού (Voss. Misc. 12, σ. 20) και στην Κοίμηση της Θεοτόκου (Αγ. Στεφάνου 51, σ. 21) δεν παραδίδεται πλήρες, ο συγγραφέας αρκείται μόνο στο να σημειώσει ότι «περιλαμβάνεται μέρος από την αρχή της ομιλίας» ή «περιέχεται κολοβωμένος ο λόγος» χωρίς να προσδιορίζει ακριβέστερα την έκταση του παραδεδωμένου κειμένου.

Η δήλωση του συγγραφέα, στο τέλος της εισαγωγής, σ. 23, ότι «ο κώδικας Escorial. 283, που αναφέρεται στον παλιό κατάλογο του καρδινάλιου Sirlet και περιείχε, άγνωστο ποια, έργα του Ισιδώρου, φαίνεται πως έχει για πάντα χαθεί. Σε επικοινωνία που είχαμε με το διευθυντή της Βιβλιοθήκης του Escorial, μας πληροφόρησε ότι ο κώδικας αυτός δεν υπάρχει πια στη Βιβλιοθήκη» οφείλεται

σε παρανόηση. Το χειρόγραφο για το οποίο γίνεται λόγος δεν είναι ο Escor. 283, αλλά το 283ο χειρόγραφο του καταλόγου των χειρογράφων του καρδινάλιου Sirleto, ο οποίος παραδίδεται στο χειρόγραφο Escor. X-I-15 και τον οποίο ανατυπώνει στον παλιό κατάλογο της Βιβλιοθήκης ο Miller περιγράφοντας τον κώδικα. Το ζητούμενο χειρόγραφο ταυτίζεται με τον κώδικα Vatic. Ottob. 379 (και όχι 397, όπως γράφεται στη σ. 21), τον οποίο περιγράφει ο συγγραφέας μεταξύ των γνωστών χειρογράφων του Ισιδώρου. Η ταύτιση είναι απολύτως ασφαλής αφενός γιατί, όπως δηλώνεται και στον κατάλογο του Miller, τα χειρόγραφα του Sirleto ενσωματώθηκαν στη συλλογή του καρδινάλιου Ottoboni, και αφετέρου επειδή το περιεχόμενο του Ottob. 379 συμπίπτει με αυτό που αναφέρεται στην περιγραφή του καταλόγου του Sirleto. Ο κώδικας Ottob. 379 περιλαμβάνει τις οκτώ επιστολές του Ισιδώρου, που είναι γνωστές και από τους κώδικες Vatic. 651, Angel. 51 και Ambros. I 91 inf., και, μεταξύ άλλων, τη μετάφραση του γρηγοριανού ημερολογίου από τον Ιωάννη Σαγκταμαύρα. Ο γραφέας αυτός, ο οποίος αντέγραφε χειρόγραφα κατ' εντολή του Sirleto, είναι ο γραφέας του Ambros. και εν μέρει του Angel., έτσι ώστε δεν αποκλείεται να σχετίζεται και με την αντιγραφή του Ottob. 379.

Σύγχυση επικρατεί και στις προτεινόμενες σχέσεις των χειρογράφων Vatic. 651, Angel. 51 και Ambros. I 91 inf. Ο συγγραφέας, βασισμένος στο σημείωμα του Ambros. («Codex partim ex Vaticana partim ex Sfortiana Bibliotheca descriptus a Io. Sancta Maura») και σε «μια πρόχειρη σύγκριση των κωδίκων», υποστηρίζει ότι «το τμήμα του κώδικα, που περιέχει έργα του Ισιδώρου είναι απόγραφο του Vatic. 651» (σ. 20), τροποποιώντας την προηγούμενη θέση του (πρβ. σ. 439 της εργασίας του για τη χειρόγραφη παράδοση) ότι «είναι απόγραφο του Vaticanus Gr. 651 ή μάλλον του Angelicus Gr. 51». Η εξάρτηση, όμως, του Ambros. από τον Angel. και όχι από τον Vatic. μπορεί να υποστηριχθεί με βάση τα ακόλουθα δεδομένα: (α) ενώ ο Vatic. παραδίδει τις οκτώ επιστολές και όλες τις ομιλίες του δευτέρου βιβλίου, ο Ambros. και ο Angel. περιέχουν μόνο τις οκτώ επιστολές και μερικές μόνο, αλλά τις ίδιες ακριβώς, ομιλίες. Επομένως, αν ο Ambros. δεν αντιγράφηκε από τον Angel. αλλά από τον Vatic., θα πρέπει να υποθέσουμε ότι οι γραφείς έκαναν, ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον την ίδια ακριβώς επιλογή κειμένων. (β) Το σημείωμα του Ambros. αναφέρει ως πρότυπα του κώδικα χειρόγραφα της βιβλιοθήκης του Βατικανού και της Bibliotheca Sfortiana. Επειδή, όμως, είναι γνωστό ότι τα χειρόγραφα του καρδινάλιου Guido Ascanio Sforza βρίσκονται στη βιβλιοθήκη Angelica, μπορούμε να υποθέσουμε ότι με το «partim ex Sfortiana Bibliotheca descriptus» υπονοείται ο Angel. ως πρότυπο για τα κείμενα του Ισιδώρου, ενώ για τα λοιπά κείμενα του χειρογράφου κάποιο ή κάποια βατικανά χειρόγραφα. Στις ελάχιστες περιπτώσεις που, σύμφωνα με το κριτικό υπόμνημα της έκδοσης, ο Ambros. φαίνεται να διατηρεί τη σωστή γραφή, ενώ ο Angel. παραδίδει λανθασμένη γραφή, νομίζω ότι θα έπρεπε να γίνει νέα αντιβολή των χειρογράφων. Πάντως, εφόσον και ο Angel. και ο Ambros. ανάγονται άμεσα ή έμμεσα στον Vatic., η αναφορά των διαφορετικών γραφών τους στο κριτικό

υπόμνημα της έκδοσης είναι περιττή.

Απροσδιόριστη παραμένει και η θέση του κώδικα Voss. Misc. 12 και του Neapol. ex Vind. Gr. 19 (Vind. Suppl. 49) στην παράδοση του χειμένου της ομιλίας στη Γέννηση του Χριστού· το δεύτερο μάλιστα χειρόγραφο δεν χρησιμοποιείται, αδικαιολόγητα, για την έκδοση.

Μερικά τυπογραφικά λάθη όπως Miskellaneus (αντί Miscellaneus, σσ. 13 και 25), Napolitanus (αντί Neapolitanus, σ. 13), Leyde (αντί Leiden, σ. 20), Bibliotheca (αντί Bibliothecae, σ. 21 σημ. 49), Venešenić (αντί Benešenić, σ. 22 σημ. 54) θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί.

Η έκδοση των χειμένων (σσ. 31-232), που βασίζεται στον Vatic. 651 (χρήσιμη θα ήταν η μνεία των χειρογράφων που παραδίδουν κάθε ομιλία στην αρχή της έκδοσης κάθε χειμένου) είναι ικανοποιητική, αν εξαιρέσει κανείς τυπογραφικές αβλεψίες και σφάλματα, κυρίως στον τονισμό και τον συλλαβισμό. Ενδεικτικά αναφέρω: 33.2 δ' ἔλεον (αντί δι' ἔλεον), 37.107 και 136.215 τ' ἄλλα (αντί τᾶλλα), σ. 44.325 ἄντιβλέπειν (αντί ἀντιβλέπειν), 64.385 πλημμελούντων (αντί πλημμελούντων), 68.45 ὁσαύτως (αντί ὡσαύτως), 79.357 κλονομένω (αντί κλονουμένω), 86.45 ποεῖν (αντί ποεῖν), 94.286 διίσ-ταται (αντί διί-σταται), 94.297 ὁ (αντί ὀ), 99.68 ὡς (αντί ὠς) 101.117 παρρησία (αντί παρρησία), 109.394 δ' ἦν (αντί δι' ἦν), 127.479 κοινωνήσομεν (αντί κοινωνήσωμεν), προσ-σελάβετο (αντί προσ-ελάβετο), 182.326 πορορῶν (αντί παρορῶν), 195.215 προὔτεινε (αντί προὔτεινε).

Σε μερικές περιπτώσεις νομίζω ότι το κείμενο πρέπει να διορθωθεί, όπως π.χ. σ. 31 (τίτλος) αντί πηκτίδος γρ. πυκτίδος (στη σ. 16 σημ. 41 όπου επαναλαμβάνεται μπορεί να θεωρηθεί ως διπλωματική μεταγραφή του χειρογράφου). Στη σ. 161.92 το επίθετο κυλινδρώδης δεν ταιριάζει νοηματικά στη φράση τὸν καθ' ἡμᾶς δηλαδή κυλινδρώδη τοῦτον καὶ ἄστατον χῶρον και ίσως θα έπρεπε να αντικατασταθεί με το επίθετο κυλινδῶδης, που, αν και αμάρτυρο, μπορεί να παραχθεί από το ρήμα κυλίνδω και συμφωνεί με το επίθετο ἄστατον.

Σχετικά με τα παράλληλα χωρία και τον υπομνηματισμό του χειμένου θα παρατηρούσα ότι οι παραπομπές είναι μερικές φορές ελλιπείς και αόριστες, όπως, π.χ., σ. 62 σημ. 32 «πρβλ. Ευχή αγίας αναφοράς στη Λειτουργία του αγίου Ιω. Χρυσοστόμου» (παρόμοια με αυτό χωρία υπάρχουν και στις σσ. 51.15 και 131.72 χωρίς να σχολιάζονται), σ. 120 σημ. 21 «Πρβλ. Ιω. Χρυσοστόμου, Κατηχητικός Λόγος: «καὶ πρῶτοι καὶ δεύτεροι τὸν μισθὸν ἀπολαύετε». Στη σ. 70 σημ. 8 σημειώνεται «Ἡ γραφή “ὑπὲρ τοὺς λοιποὺς τῶν ἀνθρώπων” δεν απαντά στα αρχαία χειρόγραφα» χωρίς να διευκρινίζεται για ποια αρχαία χειρόγραφα πρόκειται. Ανεπαρκής είναι και η παραπομπή στο κλασικό αλλά παλιό βιβλίο του Tafrafi για τους εμφυλίους πολέμους στο Βυζάντιο τον 13ο και τον 14ο αιώνα.

Στα παράλληλα χωρία του Ισιδώρου θα μπορούσαν να προστεθούν και τα ακόλουθα: σ. 107.320 Α' Κορ. 9,27 (κατὰ τὸν θεῖον Παῦλον, δουλαγωγεῖν καὶ ὑποπιάζειν) 136.218-219 πρβ. Μύθοι Αισώπου 162 Ch. 125 H. 123 P. (ὡς ἄλλότρια πτερὰ ἀφέντα, κατὰ τὴν παροιμίαν, τοὺς κολιοὺς), 146.53

Ματθ. 6,19-20 (και τῇ ψυχῇ θησαυρίζειν, ὅσα και σῆτας και κλέπτας διαφεύγει), 160.55 Ματθ. 10,23 (και τὸ φεύγειν διωκομένους ἐκέλευσεν ὁ Χριστός), σ. 164.187 πρβ. Ευρ. απ. 1086 Nauck², CPG Ap. II 26 κ.ά. (εἰ γὰρ ἔλκεσι βρύων ἀποδύη πρὸς ἰατροίαν), 183.345 Β' Τιμ. 4,5 (νήφειν ἐφ' ἅπασιν), 192.125-127 Ματθ. 19,29 (οὐδὲ γὰρ ὑπὲρ ... οἰκιῶν και ἀγρῶν και φίλων και ἀδελφῶν και τέκνων και τοκέων ὑπερορᾶν εἰσηγήσατο), 197.298 Ματθ. 5,3 (πτωχοὺς προσαγορεύων τῷ πνεύματι), 205.81 Ιωάν. 6,35 (τὸν τῆς ζωῆς ἄρτον).

Παρά τις ἀτέλειες που επισημάνθηκαν η ἔκδοση διατηρεῖ τη σημασία και τη χρησιμότητά της, και οι αναγνώστες της περιμένουν με ενδιαφέρον και τη δημοσίευση των υπολοίπων χειμένων του λογίου ιεράρχη της Θεσσαλονίκης.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ

Εὐγενίου Γιαννούλη τοῦ Αἰτωλοῦ ἐπιστολές. Κριτική ἔκδοση. Ἐπιμέλεια *I. E. Στεφανῆς και Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη* [Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Περίοδος Β'. Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα αριθμ. 1], Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 552, πίνακες 4.

Ἡ κριτική ἔκδοση του Corpus των ἐπιστολῶν του γνωστοῦ λογίου του 17ου αἰ. Εὐγενίου Γιαννούλη του Αἰτωλοῦ (1595c.-6.8.1682) ἀποτελεῖ τη πραγματοποιοίηση μιας ευχῆς που εἶχαν εκφράσει τόσο οι παλαιότεροι λόγοι όσο και οι σύγχρονοι ερευνητές, ἐπισημαίνοντας τη σπουδαιότητα αὐτῶν των χειμένων ως αυθεντικῶν ιστορικῶν πηγῶν πληροφοριῶν. Ὁ σχετικὰ μεγάλος ἀριθμὸς χειρογράφων που τις παραδίδουν, ὅσο και οι διάσπαρτα δημοσιευμένες ἐπιστολές, υποδηλώνουν ὅτι ἐνωρὶς ὁ Εὐγένιος εἶχε κερδίσει ἀμέριστη τὴν ἐτίμηση των συγχρόνων και των μεταγενεστέρων του, ἀφοῦ η παιδεία του, η ἀπλότητα και η μεγαλοπρέπεια, ὁ πατριαρχικός και προφητικός λόγος του τον κατέταξαν μεταξύ των «μεγάλων ἐπιστολογράφων» του 17ου αἰ. Μετά το Ἐπιστολόριο του δασκάλου του Κορυθαλέα και τον Γραμματοφόρο του Σκούφου, οι συλλογές των ἐπιστολῶν του Γιαννούλη, που ἐγιναν μεν για διδακτικούς σκοπούς, ἀποτελοῦν ὅμως τὴν ἀλληλογραφία του λογίου, τὸ μέσο της ἐπικοινωνίας του με ἓνα πολὺ ευρὺ κύκλο γνωριμιῶν, γνωστῶν λογίων, ἀνώτερων κληρικῶν ἀλλὰ και ἀπλῶν ἀνθρώπων, ὀλοκληρώνουν τὴν προσπάθεια της κωδικοποίησης των κανόνων της ἐπιστολογραφίας που χαρακτηρίζει τον 17ο αἰ., ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κ. Θ. Δημαράς.

Τὸ πρῶτο μέρος της ἔκδοσης, η *Εἰσαγωγή* (σσ. 15-67), ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἐξί ἐπὶ μέρους κεφάλαια. Οι ἐκδότες δηλώνουν ὅτι δεν θα ἀναφερθῶν στα βιογραφικά του Εὐγενίου, ἀφοῦ ὑπάρχει πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία, ἀλλὰ θα περιορισθῶν στην ἐξέταση των θεμάτων που ἀφοροῦν εἰδικὰ τις ἐπιστολές. Στο

κεφ. I: «Ο Ευγένιος ως επιστολογράφος» (σσ. 15-18), οι επιστολές κατατάσσονται στις ακόλουθες κατηγορίες: (α) γράμματα επίσημου ή δημόσιου χαρακτήρα, (β) προσωπικές επιστολές, (γ) γράμματα και επιστολές για λογαριασμό τρίτων, (δ) επιστολικά υποδείγματα. Στο κεφ. II: «Παραλήπτες των επιστολών του Ευγενίου» (σσ. 18-28), αναφέρονται αλφαβητικά οι 102 παραλήπτες των επιστολών του Ευγενίου με τις παραπομπές στις επιστολές όπου εμφανίζονται καθώς και σχόλια για τα πρόσωπα που έχουν ταυτιστεί. Στο κεφ. III: «Η παράδοση των επιστολών» (σσ. 29-48) μετά τις έξι αυτόγραφες επιστολές του Ευγενίου παρουσιάζονται οι 22 κώδικες που παραδίδουν τις συλλογές των επιστολών του. Το περιεχόμενο των κωδίκων δεν συμπίπτει· πρόκειται για μεγαλύτερες ή μικρότερες συλλογές. Επισημαίνεται ότι αυτά τα χειρόγραφα ήταν γνωστά στους προηγούμενους μελετητές αλλά σε καμιά από τις επιστολές που είχαν εκδοθεί δεν είχαν «χρησιμοποιηθεί περισσότερο από ένα», καθώς επίσης ότι η ελληνική κωδικολογική περιγραφή τους οφείλεται στο ότι οι εκδότες βασίζονται σε φωτογραφίες και όχι σε αυτοψία. Τα χειρόγραφα κατατάσσονται ανάλογα με την ποσότητα των επιστολών, προηγούνται δηλαδή τα ποσοτικά πλουσιότερα: πρώτο στη σειρά το χειρόγραφο της Βασιλικής Βιβλιοθήκης των Βρυξελλών Π 2406 (B), το οποίο παραδίδει 145 επιστολές. Τη σύνθεση της συλλογής και την αντιγραφή των επιστολών κατά το μεγαλύτερο μέρος έκαμε ο Νικόλαος Μυροκοβίτης ιερέας στα Τρίκαλα. Η ημερομηνία του προλογικού σημειώματος δηλώνει ασφαλώς την ολοκλήρωση της πρώτης μορφής του έργου: 28 Απριλίου 1682, τρεις μήνες πριν από τον θάνατο του Ευγενίου. Η καταγραφή συνεχίζεται και μετά τον θάνατο του Ευγενίου. Το εισαγωγικό σημείωμα παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τη συγκρότηση της συλλογής. Στα άλλα χειρόγραφα, τις περισσότερες φορές παραδίδονται μαζί με τις επιστολές του Ευγενίου επιστολές και άλλων λογίων, όπως του Κορδυαλέως, του Γορδίου και άλλων. Μεταξύ των επιστολών παραδίδονται και 64 ανεπίγραφες και ανυπόγραφες επιστολές-υποδείγματα, οι οποίες εκδίδονται επίσης. Τα χειρόγραφα αυτά, παρουσιάζονται αναλυτικά και στις υποσημειώσεις αναφέρονται τα στοιχεία για όσες επιστολές έχουν εκδοθεί παλιότερα. Οι εκδότες δεν αποκλείουν την πιθανότητα να λανθάνουν και άλλα χειρόγραφα που η έρευνά τους δεν έχει εντοπίσει.

Στο κεφ. VI: «Η σχέση των χειρογράφων» (σσ. 48-66), επισημαίνονται οι δυσκολίες της εργασίας, από τις οποίες η σημαντικότερη οφείλεται στο γεγονός ότι δεν μας έχει διασωθεί κανένα χειρόγραφο το οποίο θα αντιπροσώπευε μια μορφή που θα συνδεόταν άμεσα με τον συντάκτη των επιστολών, δηλ. το αυτόγραφο του Ευγενίου ή κάποιου του στενού κύκλου του. Ωστόσο, παρά τις δυσκολίες οι εκδότες με αξιοθαύμαστη γνώση και μέθοδο προσπαθούν να ανιχνεύσουν τις σχέσεις των χειρογράφων και να αναχθούν στην αρχική μορφή των συλλογών, εξετάζοντας τις σχέσεις τριών ομάδων επιστολών (τρεις φορές τριάντα) που επανέρχονται στα χειρόγραφα με την ίδια σειρά. Έτσι, αφού εκθέσουν τα στοιχεία που προκύπτουν από την παραβολή των επί μέρους συλλογών και αξιολογήσουν τα αποτελέσματα αυτής της δύσκολης φιλολογικής επεξεργασίας, καταλήγουν στη σχηματική διατύπωση των σχέσεων των χειρογράφων μεταξύ

τους. Στο κεφ. V: «Εκδόσεις» (σσ. 66-67) αναφέρονται οι παλαιότερες διάσπαρτες εκδόσεις επιστολών του Ευγενίου (1846-1984) που είχαν καλύψει τη μισή επιστολική παραγωγή του. Σε καμία περίπτωση δεν είχε γίνει κριτική έκδοση. Το κεφ. VI: «Η έκδοσή μας» αναφέρεται στη μέθοδο που ακολούθησαν οι εκδότες και στον τρόπο έκδοσης των 300 επιστολών. Η κατάταξη έχει γίνει κατά χρονολογική σειρά, ενώ όσες επιστολές δεν ήταν χρονολογημένες εκδίδονται κατά αλφαβητική σειρά του ονόματος του αποδέκτη. Επεξηγούνται οι λόγοι που δικαιολογούν τις όποιες επεμβάσεις των εκδοτών. Για τις αυτόγραφες επιστολές η έκδοση είναι διπλωματική. Για τα αντίγραφα ακολουθούνται οι κανόνες της κριτικής έκδοσης. Την έκδοση συμπληρώνουν τρία υπομνήματα: (α) Ερμηνευτικό (σύντομα σχόλια που διευκολύνουν την κατανόηση του κειμένου), (β) Υπόμνημα πηγών, (γ) Κριτικό υπόμνημα (διαφορετικές γραφές των χειρογράφων και άλλα στοιχεία που βοηθούν στην αποκατάσταση του κειμένου).

Στο Β' Μέρος: «Οι επιστολές» (σσ. 75-476) προτάσσεται πίνακας των συμβόλων των χειρογράφων, εκδοτικά σύμβολα και σύμβολα που χρησιμοποιούνται στις επικεφαλίδες των επιστολών. Ακολουθεί ο κύριος όγκος των επιστολών κατά χρονολογική σειρά: αρ. 1 (5.12.1636-1638) έως αρ. 165 (1.7.1682), (σσ. 175-332), και στη συνέχεια οι αχρονολόγητες επιστολές κατά αλφαβητική σειρά του ονόματος του αποδέκτη: αρ. 166 - αρ. 300 (σσ. 332-476). Στο «Παράρτημα» (σσ. 478-532) δημοσιεύονται 39 επιστολές διαφόρων προσώπων προς τον Ευγένιο. Οι περισσότερες περιλαμβάνονται στα χειρόγραφα που παραδίδουν τις επιστολές του Ευγενίου, ενώ μερικές επισημάνθηκαν σε άλλα χειρόγραφα. Οι εκδότες καταχωρίζουν εδώ τις επιστολές αυτές, όπως σημειώνουν, για να διευκολύνεται ο ερευνητής. Δεν πρόκειται για κριτική έκδοση.

Την έκδοση συμπληρώνουν: (α) Ευρετήριο ονομάτων προσώπων, τοπωνυμίων και, κατ' επιλογήν, πραγμάτων, θεμάτων και λέξεων (σσ. 525-544), (β) Κατάλογος αρχών (incipit) των επιστολών, αλφαβητικά κατά την πρώτη λέξη (σσ. 545-552), και (γ) Πίνακας αντιστοιχίας των αριθμών που έχουν στην παρούσα έκδοση (σσ. 553-555). Στο τέλος (σσ. α' - δ') πίνακες: αυτόγραφη επιστολή του Ευγενίου Γιαννούλη, τμήμα αυτόγραφης επιστολής του Αναστασίου Γόρδιου και του εισαγωγικού σημειώματος του Νικολάου Μυροκοβίτη.

Οι επιστολές του Ευγενίου Γιαννούλη, λογίου με ξεχωριστή ακτινοβολία και ευρύτατο κύκλο γνωριμιών με τον οποίον επικοινωνεί, σε μια εποχή για την οποία κάθε στοιχείο αρχειακά τεκμηριωμένο είναι πολύτιμο, αποτελούν ανεξάντλητη πηγή πληροφοριών για την κατάσταση της παιδείας και της εκκλησίας και για την ιστορία του 17ου αι. γενικότερα. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι ίσως είναι ο μοναδικός λόγιος της εποχής της Τουρκοκρατίας που μας έχει διασωθεί βιογραφία του, γραμμένη από τον μαθητή του, τον Αναστάσιο Γόρδιο, τώρα, μετά την έκδοση του corpus των επιστολών του, έχουμε στη διάθεσή μας ένα πλουσιώτατο υλικό τόσο για τη συμπλήρωση της προσωπογραφίας του όσο και για το έργο και την προσφορά του γενικότερα. «Γλυκύτεραι ὑπὲρ μέλι καὶ κηρίον καὶ μὲ ὑψηλὸν νοῦν μελετημέναι» οι επιστολές παρέχουν στοιχεία που δια-

φωτίζουν και πλουτίζουν τις πληροφορίες μας τόσο για τους συγχρόνους του Ευγενίου όσο και για την εποχή του αλλά και την ιστορία της παιδείας γενικότερα: την θαυμαστή ελληνομάθεια των λογίων της εποχής, τα φιλολογικά ενδιαφέροντά τους, τους θεολογικούς προβληματισμούς και τη ζωή της εκκλησίας, καθώς και τον βίο τόσο των επώνυμων φίλων του Ευγενίου όσο και των απλών ανθρώπων που συμβουλευεί.

Η παρουσίαση αυτής της έκδοσης, μιας άφογης φιλολογικής εργασίας, αποτελεί ευχαρίστηση. Εκτός από τη γνώση που εμφανώς διαθέτουν οι εκδότες και η οποία τους βοήθησε στην έρευνα, την εξακρίβωση της σχέσης των χειρογράφων και την αναζήτηση των πηγών, χρειάστηκε και μόχθος πολύς. Το αποτέλεσμα ασφαλώς «άξιζε τον κόπο». Πρόκειται για εργασία πολύτιμη για τους ερευνητές της εποχής και υπόδειγμα για ανάλογες εκδόσεις που ετοιμάζονται ή περιμένουν τη σειρά τους.

Αθήνα

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ

Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi»* (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991) / *Origini della letteratura neograeca. Atti del secondo congresso internazionale «Neograeca Medii Aevi»* (Venezia, 7-10 Novembre 1991), Venezia 1993 [Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, 14], τόμοι 1-2, σελ. 489+7 και 705+7. Πίνακες 3 (στον τ. 2).

Το δίδιομο νέο δημοσίευμα του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας είναι εντυπωσιακό σε όγκο και αρκετά άρτιο τυπογραφικά (η εκτύπωσή του, στην Αθήνα, ολοκληρώθηκε το φθινόπωρο του 1993 και στην ετοιμασία του συνέβαλαν —εκτός από τον κύριο επιμελητή Ν. Μ. Παναγιωτάκη, καθηγητή της Μεσαιωνικής Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, και αποσπασμένον εδώ και πέντε χρόνια ως διευθυντή του επιστημονικού και ερευνητικού αυτού κέντρου— η βιβλιοθηκάρια Δ. Βλάση και άλλα μέλη του προσωπικού του Ινστιτούτου). Παράλληλα, δείχνει μια χρήσιμη στροφή του πολύ δραστήριου, τα τελευταία χρόνια, Ελληνικού Ινστιτούτου προς εκδόσεις με φιλολογικό, πρωταρχικό, ενδιαφέρον.

Πράγματι, την ως τώρα τριμερή εκδοτική παραγωγή του Ινστιτούτου (1962 κ.ε.) τη χαρακτήριζε κυρίως η έμφαση στην ιστορία και στην ιστορία της τέχνης (τη βιβλιογραφική αυτή εικόνα τη συνοφίζουν οι δύο πανομοιότυποι βιβλιογραφικοί κατάλογοι, στα ελληνικά και ιταλικά, που επιτάσσονται στους δύο τόμους του δίδιμου βιβλίου που παρουσιάζουμε). Αν εξαιρέσουμε το περιοδικό *Θησαυρίσματα* (τ. 1-23, 1962 κ.ε.), που φιλοξενεί συχνά και φιλολογικά άρθρα, και, ενμέρει, τη μονογραφία του Β. Ν. Τατάκη για τον Γεράσιμο Βλάχο (1973) καθώς και τον τιμητικό τόμο *Μνημόσυον Σοφίας Αντωνιάδη*

(1974), η πρόσφατη έκδοση είναι το σημαντικότερο φιλολογικό δημοσίευμα του Ινστιτούτου μέσα στα 32 χρόνια της εκδοτικής του δραστηριότητας, και η δεύτερη έκδοση Πρακτικών που επιχειρεί, ύστερα από την πολύ μικρότερη και αρκετά παλαιότερη δημοσίευση των Πρακτικών του Συνεδρίου *Art et Société à Byzance sous les Paléologues* (1971).

Πριν, όμως, από τη δημοσίευση των Πρακτικών, χρησιμότερη ήταν και η πρωτοβουλία του επιμελητή τους να οργανώσει και να φιλοξενήσει, το φθινόπωρο του 1991, το πολυάνθρωπο τετραήμερο Δεύτερο Συνέδριο για τα λεγόμενα «Νεοελληνικά του Μεσαίωνα», δηλαδή για τη γλώσσα και γραμματεία που γεφυρώνουν το τέλος της βυζαντινής (ή μεσαιωνικής ελληνικής) με την αρχή της μεταβυζαντινής ή καθαυτό νεοελληνικής περιόδου (το Πρώτο Συνέδριο είχε γίνει με μεγάλη επιτυχία, αλλά πολύ μικρότερη συμμετοχή, στην Κολωνία το 1986, με εμπνευστή και οργανωτή τον καθηγητή Hans Eidepeier, και τα Πρακτικά του, με τον ομώνυμο τίτλο *Neograeca Medii Aevi. Text und Ausgabe* εκδόθηκαν το 1987· ένα Τρίτο ομόλογο Συνέδριο πραγματοποιήθηκε στην Ισπανία, στη Vittoria της Χώρας των Βάσκων, τον Οκτώβριο του 1994, με οργανωτή τον λέκτορα José Maria Egea).

Στο συνέδριο της Βενετίας πήραν μέρος, εκτός από τους ακροατές, 68 σύνεδροι: 34 Έλληνες και 34 ξένοι. Από αυτούς παρευρέθηκαν 63 (δεν μπόρεσαν να ταξιδέψουν οι Ε. και Μ. Jeffreys από την Αυστραλία, η R. Bancroft-Marcus από τη Βρετανία και οι Στ. Αλεξίου, Μ. Πέττα από την Ελλάδα): στη δημοσίευση των Πρακτικών δεν περιλαμβάνονται δύο ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν, ωστόσο, προφορικά από τους συγγραφείς τους (τον Αθ. Καμπύλη και τον V. Pecoraro), περιλαμβάνονται όμως τα κείμενα των απόντων συνέδρων, που είχαν διαβαστεί κατά το Συνέδριο, καθώς και ένα (επιπρόσθετο) κείμενο του Μ. Ι. Μανούσακα, άσχετο εν πολλοίς με τη θεματική του Συνεδρίου. Πολύ ενδιαφέρων (και θετικός) δείκτης της αξιοσημείωτης και αρκετά ισορροπημένης αυτής συμμετοχής ήταν η αρμονική συνύπαρξη πολλών ηλικιών ερευνητών, από τους σεβάσιμους και φθασμένους έως τους πολύ νέους και, κάποτε, και ορισμένους πρωτοεμφανιζόμενους στο ειδικό αυτό πεδίο της υστερομεσαιωνικής και της πρώιμης νεοελληνικής γραμματείας.

Η δίτομη έκδοση των Πρακτικών δεν ακολούθησε τη σειρά ούτε (σε όλες τις περιπτώσεις) τη γλώσσα στην οποία είχαν εκφωνηθεί οι ανακοινώσεις-εισηγήσεις (το Πρόγραμμα του Συνεδρίου αναπαράγεται στις σσ. 28-34 του τ. 1, αλλά η συντριπτική πλειοψηφία των ανακοινώσεων είχε διαβαστεί αρχικά στα ελληνικά, και ένας μικρός αριθμός κειμένων στα ιταλικά, αφού αυτές ήταν οι δύο επίσημες γλώσσες του Συνεδρίου). Αφενός προτιμήθηκε μια «θεματική» αναδιάταξη των κειμένων σε 9 μέρη, από τα οποία τα πρώτα 5 περιλαμβάνονται στον τ. 1, αφετέρου όμως ενθαρρύνθηκε —με βάση την αντίληψη του οργανωτή ότι έτσι θα τονιζόταν η διεθνής διάσταση του Συνεδρίου ή θα διευκολυνόταν η ευρύτερη διακίνηση των Πρακτικών— η οριστική δημοσίευση των κειμένων και σε τρεις άλλες γλώσσες (αγγλική, γερμανική και γαλλική), ενώ, την ίδια στιγμή, επιβλήθηκε —στο πλαίσιο μιας ανεξήγητης συντηρητικότητας— η εκτύπωση όλων των ελληνόγλωσσων κειμένων σε μη μονοτονικό σύστημα.

Στον τ. 1 η διάρθρωση είναι μάλλον «ειδολογική» ή κατά (θεωρητικά) «ζητήματα»· στον τ. 2 η κατάστρωση προσπαθεί να είναι και «χρονολογική». Φυσικά, η αναδιάταξη αυτή έχει πολλά προβλήματα, και σε μερικές περιπτώσεις, που θα συζητηθούν αναλυτικότερα παρακάτω, εμφανίζεται ασύμφορη· έχει, όμως, το πλεονέκτημα να σφυγμομετρεί και να καταγράφει πιο ανάγλυφα ορισμένες από τις εντονότερες σύγχρονες τάσεις ή μόδες των ερευνητών της δημόσιας γραμματείας της περιόδου από τις αρχές του 12ου ως τα τέλη του 17ου αιώνα, ενώ ταυτόχρονα χαρτογραφεί και την επίμονη επανεμ-

φάνιση ή διατήρηση του ενδιαφέροντος για κάποια παλαιότερα ερευνητικά ζητήματα. Έτσι, π.χ., δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η εύστοχη όσο και λογοπαικτική στέγαση των τριών πρώτων ομόλογων συνεδρίων κάτω από τον τίτλο «Νεοελληνικά του Μεσαίωνα» φαίνεται να αναζωπύρωσε το παλιό γραμματολογικό (και ιδεολογικό) πρόβλημα για τις *απαρχές του Νέου Ελληνισμού και της γραμματείας του*: ούτε, από την άλλη, το ότι αποτύπωσε έκδηλα τη συστηματική, κατά την τελευταία δεκαετία, ενασχόληση αρκετών μελετητών με άλλα, και κάποτε καινούρια, ζητήματα, όπως: η *προφορικότητα ή όχι* πολλών από τα κείμενα της εποχής, και το πρόβλημα της *προφορικής ή/και γραπτής τους διάδοσης, μεταμόρφωσης και επιβίωσης*: η αναζήτηση νέων και πιο αξιόπιστων *εκδοτικών μεθόδων* η στροφή σε συστηματικότερες διερευνήσεις της *στιχουργίας, του ύφους και της ποιητικής των κειμένων* η κορύφωση του ενδιαφέροντος γύρω από *συγκεκριμένα έργα ή ομάδες έργων* (όπως ο *Διγενής Ακρίτης*, οι ερωτικές μυθιστορίες, ορισμένα νεοελληνικά λαϊκά λογοτεχνικά έντυπα, κ. ά.).

Ο πρώτος τόμος των Πρακτικών ανοίγει με Εισαγωγικά κείμενα που καθρεφτίζουν την ατμόσφαιρα της εισαγωγικής συνεδρίας, καθώς και την επίσημη απήχηση του Συνεδρίου («Χαιρετισμοί» Ελλήνων και Ιταλών επισήμων, στα ελληνικά και ιταλικά, ή μόνο στα ιταλικά, σσ. 7-13, ανάμεσα στους οποίους ξεχωρίζει μόνον ο αντισυμβατικός, θερμός λόγος του πρόωρα χαμένου Έλληνα προξένου στη Βενετία, λεπταίσθητου συγγραφέα Στέλιου Πούλου: «(Προ)εισαγωγικός Λόγος», στα ιταλικά, του διευθυντή του Ινστιτούτου, και επιμελητή των Πρακτικών, που περιέχει αναδρομή στην προϊστορία του ιδρύματος και στην οργάνωση του Πρώτου Συνεδρίου «*Neograeca Medii Aevi*», αναφορά στο επιστημονικό πρόβλημα για το πραγματικό τέλος του ελληνικού Μεσαίωνα και για τις απαρχές της Νεοελληνικής λογοτεχνίας, και ανάλυση του καιρίου ρόλου της Βενετίας σε ολόκληρη την περίοδο πριν από την ελληνική Παλιγγενεσία, σσ. 14-27). Ακολουθεί παράθεση του Προγράμματος εργασιών του Συνεδρίου (σσ. 28-34).

Στο πρώτο μέρος των ανακοινώσεων-εισηγήσεων περιλαμβάνονται τέσσερα γενικότερα κείμενα για τις «Αρχές» (της Νεοελληνικής γραμματείας), και τρία κείμενα που σχετίζονται με το πρόβλημα αυτό έμμεσα και που θα μπορούσαν να ενταχθούν και σε άλλες ενότητες. Στην πρώτη ομάδα διαφαίνεται η επικρατέστερη σύγχρονη τάση να τονιστεί ο «μεσαιωνικός» (και όχι ο «νεοελληνικός») χαρακτήρας της γραμματειακής και λογοτεχνικής παραγωγής πριν από τα τέλη του 15ου και τις αρχές του 16ου αιώνα, η οποία, όμως, όσο κι αν αποτελεί μian ευεξήγητη αντίδραση σε παλαιότερες προσπάθειες για υπερβολικά υψηλή χρονολόγηση των απαρχών της νεοελληνικής ως «εθνικής» ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, φαίνεται να μην έχει ακόμα συστηματοποιήσει τα κριτήριά της, και είναι, ασφαλώς, ετεροβαρής (ευτυχώς, πάντως, κανένας από τους συγγρ. δεν θεωρεί αρχή της νεοελληνικής λογοτεχνίας το 1821 ή τη δημιουργία του ελλαδικού κράτους, όπως υποβάλλει, στο αναγνωστικό της κοινό, με τις επιλογές της και με τον ασαφέστατο τίτλο της η πρόσφατη μονογραφία του R. Beaton, *An Introduction to Modern Greek Literature*, Oxford 1994):

Η κομφότατη στη σοφία της εισήγηση του Γιώργου Π. Σαββίδη, «Πότε

άραγες αρχίζει η Νεότερη Ελληνική Λογοτεχνία;» (σσ. 37-41), επαναλαμβάνει απόψεις που ο μελετητής είχε διατυπώσει, ποσοδικά, και αλλού, επιμένοντας σε μια σχετικά χαμηλή χρονολογία «εκκίνησης» της «νεότερης» (και όχι: «νέας») ελληνικής λογοτεχνίας· σύμφωνα με τον συγγρ., ένα «εξωτερικό», καταρχήν, φαινόμενο, δηλαδή η (γνωστή σήμερα) αρχή της έντυπης εμφάνισης δημωδών λογοτεχνικών έργων (*Απόκοπος*, 1509), μπορεί να θεωρηθεί τομή ισχυρότερη από εκείνες που είχαν προβληθεί άλλοτε (μέσα στο μεγάλο χρονικό τόξο που πιάνει από τον 11ο αιώνα και φτάνει ως το 1669), αφενός γιατί συνδέεται με ένα έργο (ιδεολογικά) «νεότεριότερο» απ' ό,τι τα παλαιότερα και σύγχρονά του, αφετέρου γιατί σημαδεύει (ή και προκαλεί με τη μεγάλη κυκλοφοριακή και αναγνωστική επιτυχία του έργου αυτού) την επακόλουθη εκδοτική βενετσιάνικη «άνοιξη» του νεοελληνικού έντυπου βιβλίου. Δίνεται ορθά έμφαση στη σημασία του εντύπου για τη διαμόρφωση και συνειδητοποίηση μιας νέας γραμματολογικής φάσης· από την άλλη, όμως, δεν εξετάζεται σοβαρά ένα πολύ πιο καίριο στοιχείο: ότι, σύμφωνα με την πειστικότερη ως τώρα άποψη (Α. F. van Gemert), ο *Απόκοπος* δεν δημιουργήθηκε στις αρχές του 16ου αιώνα, αλλά στη δεύτερη ή τρίτη δεκαετία του 15ου αιώνα, άρα πριν από την Άλωση· το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με άλλες γλωσσικές, γραμματειακές και ιδεολογικοπολιτικές εξελίξεις, ενισχύει περισσότερο μια διαφορετική άποψη, που θα τοποθετούσε την ουσιαστική αρχή της νεοελληνικής λογοτεχνίας ήδη στα τελευταία χρόνια των Παλαιολόγων, δηλαδή μέσα στο διάστημα 14ος-αρχές 15ου αιώνα.

Η ομόκεντρη δοκιμή του *Hans Eideneier*, «Αναζητώντας τις αρχές της νεοελληνικής γραμματείας» (σσ. 42-49), προσπαθεί όχι τόσο να απαντήσει με ακρίβεια στο ίδιο κεντρικό ερώτημα, όσο να προσεγγίσει το ζήτημα και από πολλές άλλες γωνίες, για να δείξει την πολυπλοκότητά του: ο συγγρ. ενδιαφέρεται όχι μόνο για τη θεματική των ποιητικών έργων και για την έντυπη πρόσληψή τους, αλλά και για τις νέες εξελίξεις στη γλώσσα, το ύφος και την προφορική ή χειρόγραφη παράδοση πεζών και έμμετρων κειμένων. Η δοκιμή αυτή, που —αντίθετα με τις περισσότερες άλλες προσεγγίσεις των μελετητών— δίνει βάρος κυρίως στα πεζά δημώδη έργα της περιόδου από το τέλος του 11ου ως τις αρχές του 16ου αιώνα, μένει, πάντως, στο επίπεδο ενός μωσαικού παρατηρήσεων που δεν οδηγούν σε ασφαλείς παρατηρήσεις· το σωστό τελικό συμπέρασμα για τη σχετικότητα που έχουν, ως προς τις λογοτεχνικές αλλαγές, οι «μεγάλες» τομές της πολιτικής ιστορίας δεν υποστηρίζεται οργανικά από τα προηγούμενα επιμέρους πορίσματα, που τονίζουν, όλα σχεδόν, τη σημασία της «κλασικότερης» από τις ιστορικές τομές, της Άλωσης.

Η τετρασέλιδη επισκόπηση του *Mario Vitti*, «Alla ricerca degli antenati» (σσ. 50-53), έχει το πλεονέκτημα ότι μεταφέρει με αρκετό χιούμορ την εμπειρία και τον σκεπτικισμό ενός ιστορικού της νεοελληνικής λογοτεχνίας, αντιβάλλοντάς την με σύγχρονους θεωρητικούς προβληματισμούς που δείχνουν, περισσότερο, τα αδιέξοδα τέτοιων διερευνήσεων. Εύστοχες και οι επιμέρους παρατηρήσεις του συγγρ. για τις κοινωνικές και γλωσσικές προκαταλήψεις της παλαιό-

τερης ιστοριογραφίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας (από τον Ιάκωβο Ρίζο Νερούλο κ.ε.), για τη δυσκολία να γίνει αποδεκτή ως καθοριστικό κριτήριο η έντυπη μεταποίηση ενός παλαιότερου έργου (όπως ο *Απόχοπος*), για την ύπαρξη πολλών ανοιχτών ειδολογικών και άλλων θεμάτων και για την πεποίθηση ότι μελλοντική ασφαλέστερη απάντηση στο πρόβλημα θα προσφέρει όχι η γραμματολογική θεωρητικοποίηση και σχηματοποίηση, αλλά η πρόοδος των γνώσεών μας για συγκεκριμένα πρόσωπα και πράγματα της μεταβατικής περιόδου ανάμεσα στον μεσαίωνα και τους νεότερους χρόνους.

Αντίθετα, ο *Στυλιανός Αλεξίου*, «Η ορολογία των περιόδων της λογοτεχνίας μας» (σσ. 54-60), με την πεποίθηση ότι μπορεί να βρει αδιαμφισβήτητη λύση στο ίδιο γραμματολογικό πρόβλημα, προβαίνει σε μια συστηματική εξέταση των κύριων προγενέστερων απόψεων, καθώς και ορισμένων από τα ειδικότερα φιλολογικά και γλωσσολογικά πορίσματα της έρευνας στην τελευταία εικοσαετία. Αλλά, ενώ βρίσκει δικαιολογημένη τη γενική στάση των Ιστοριών της νεοελληνικής λογοτεχνίας να τοποθετούν την έναρξή της σε χρόνια περίπου σύγχρονα με την εποχή εμφάνισης πολλών άλλων ευρωπαϊκών εθνικών (δημωδών) λογοτεχνιών (12ος αιώνας κ.ε.), αντικρίζει από διάφορες σκοπιές τη γλώσσα και την κοινωνική και πνευματική νοοτροπία των ελληνικών κειμένων της περιόδου 12ος-15ος αιώνας, επιμένοντας μόνο στον μεσαιωνικό τους χαρακτήρα. Έτσι, ο συγγρ. δεν προτείνει —όπως θα περίμενε κανείς, με βάση τα πειστικά ξένα παράλληλα που καταθέτει— την πειραματική ονομασία «παλαιά» ή «πρώιμη νεοελληνική λογοτεχνία» ή τη συντηρητικότερη «δημώδης υστερομεσαιωνική ελληνική λογοτεχνία», αλλά την προβληματική ονομασία «βυζαντινή λογοτεχνία σε δημώδη γλώσσα» (που, αφενός, θα άφηνε τη δυνατότητα να συμπεριληφθούν και όλα τα παλαιότερα δημώδη κείμενα της βυζαντινής περιόδου, π.χ. από τον *Μαλάλα* κ.ε., και αφετέρου, στην κυριολεξία της, δεν θα κάλυπτε ελληνικά δημώδη κείμενα του 13ου αιώνα κ.ε. που έχουν παραχθεί σε μη «βυζαντινό» έδαφος, όπως, π.χ., οι δυτικοκρατούμενες ή τουρκοκρατούμενες περιοχές). Αλλά και σε επιμέρους σημεία θα μπορούσε να διατυπώσει κανείς ενστάσεις: έτσι, π.χ., δεν είναι ορθή η πλήρης υποτίμηση της πολιτισμικής και λογοτεχνικής σημασίας που πρέπει να είχε η μονιμότερη ισλαμική παρουσία στην ανατολική και κεντρική Μ. Ασία ύστερα από τη μάχη του Μαντζικέρτ (1071), όταν σκεφτεί κανείς την αμέσως επακόλουθη αποκρουστάλλωση του ακριτικού λογοτεχνικού υλικού, ορισμένες άμεσες επιπτώσεις στον πεζό λόγο (μεταφράσεις του *Στεφανίτη* και του *Συντίπα*), καθώς και τις τραυματικές εμπειρίες των πρώτων σταυροφοριών από την άλλη, η αναγωγή της αναγεννησιακής ποίησης και των διαμορφωμένων ιδιωματοικών ελληνικών λογοτεχνιών σε κριτήρια έναρξης της νεοελληνικής λογοτεχνίας, και μάλιστα με επιμονή μόνο στις ώριμες κατακτήσεις του αναγεννησιακού μανιερισμού, και με άτοπη μετατόπιση των ριζικών αλλαγών μόλις στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα (πετραρχική ποίηση της Κύπρου) ή στα τέλη του (έναρξη της «ακμής» της Κρητικής λογοτεχνίας), παραβλέπει τον αναγεννησιακό, ή έστω «προδρομικό» ή «πρώιμο αναγεννησιακό» χαρακτήρα πολλών κειμένων από τις αρχές του 15ου αιώνα κ.ε.: ούτε ο *Απολ-*

λώνιος, ούτε, πολύ περισσότερο, τα έργα του Φαλιέρου και του Μπεργαδή ή οι συλλογές (ανθολογίες) ερωτικών ποιημάτων/τραγουδιών του φραγκοκρατούμενου ελληνισμού μπορούν να χαρακτηρίζονται μόνον ως «μεσαιωνική επιβίωση». Η υποτίμηση των εξελίξεων στον πεζό λόγο και στο δημώδες (ή δημοτικό) τραγούδι και η ευεξήγητη για τον (Κρητικό) συγγρ. εστίαση στη μεγάλη μεταγενέστερη λαϊκή απήχηση του Κρητικού θεάτρου και του *Ερωτόκριτου* δεν αρχούν ώστε να γίνει δεκτό, χωρίς άλλα στοιχεία, ως αρχή της νεοελληνικής λογοτεχνίας, το χαμηλό όριο του τέλους του 16ου αιώνα.

Ιδιαίτερα σχηματική, και αρκετά επισφαλής, φαίνεται η προσπάθεια οριοθέτησης δύο διαδοχικών (και, κατά την άποψή του, ριζικά αντιθετικών) ιστορικών και πολιτισμικών περιόδων, που αναλαμβάνει, με βεβαιότητα ανάλογη με όση δείχνει στο κείμενό του ο Στ. Αλεξίου, ο *Ερατοσθένης Γ. Καφωμένος*, «Από τη βυζαντινή στη νεοελληνική πολιτισμική φάση. Αξιολογικά πρότυπα στα λαϊκότροπα μεταβυζαντινά κείμενα» (σσ. 61-73). Η χρησιμοποίηση των μεθοδολογικών προτύπων του κοινωνικοανθρωπολογικού δομισμού, της σοβιετικής σημειωτικής των πολιτισμικών φαινομένων και του Μπαχτίν θα ήταν ωφέλιμη μόνον αν ξεκινούσε από βάση επαγωγική, και όχι από μια προειλημμένη και, εν πολλοίς, προκατειλημμένη και δογματική διάκριση του «μεσαιωνικού» από το «μοντέρνο» (και, άρα, και από το «νεοελληνικό») με βάση τους αντιθετικούς άξονες (διχοτομίες): κοινωνία — άτομο· κουλτούρα — φύση· μυστικισμός — ορθολογισμός· πνευματικό — υλικό (για μια τόσο φιλόδοξη προοπτική κωδικοποίησης δεν θα επαρκούσε, φυσικά, η ανάλυση δυο-τριών κειμένων, όπως το *Πένθος θανάτου*, η *Ρίμα θρηνητική* του Πικατόρου και τα ακριτικά τραγούδια, ή άλλων τόσων μεμονωμένων μοτίβων, όπως του κήπου (*locus amoenus*) και του ρητορικού είδους των «εκφράσεων»). Ο μελετητής είναι πιο πειστικός εκεί όπου μελετά τις (πολύ συχνότερες) συμπλέξεις των φαινομένων, συνεξετάζοντας είτε την «ασύνδετη και παράλληλη» (κατά την άποψή του) συνύπαρξη του «παλιού» με το «καινούριο» είτε τη μετάβαση από το «μεσαιωνικό» στο «νεοελληνικό» (με επιμονή κυρίως στην *Ιστορία και όνειρο* του Φαλιέρου, στον *Απόκοπο*, στον *Ερωτόκριτο* και στο μεταγενέστερο κλέφτικο τραγούδι). Τέλος, δεν φαίνεται να είναι περιέργο το ότι, και μέσω νεότερων εφαρμογών πολύ διαφορετικών από τις παραδοσιακότερες συλλογιστικές, ο (Κρητικός, και εδώ) συγγρ. τοποθετεί, και πάλι, τον χρόνο συγχροτημένης εμφάνισης του μετασχηματισμού «από το βυζαντινό στο νεοελληνικό πολιτισμικό μοντέλο» «στα έργα της κρητικής λογοτεχνίας της ακμής»· ανάλογον επιστημονικό τοπικισμό στον καθορισμό των «αρχών» ή των «προδρόμων» της νεοελληνικής γραμματείας παρουσιάζουν, όπως θα δούμε παρακάτω, και οι προσεγγίσεις των δύο Κυπρίων συνεργατών των Πρακτικών.

Ειδολογικός, και κυρίως εκδοτικός, και όχι καθαυτό ιστοριογραμματολογικός (όπως υποβάλλει η ένταξή του στο πρώτο μέρος των Πρακτικών), είναι ο στόχος της εισήγησης του *Γιώργου Κεχαγιόγλου*, «Ειδολογικές και εκδοτικές προτάσεις για τα Νεοελληνικά Λογοτεχνικά Λαϊκά Βιβλία: Από τις αρχές ως τα τέλη του 18ου αιώνα» (σσ. 74-99· συμπλήρωμα των δημοσιευμένων ήδη ομό-

λογων κειμένων του «Νεοελληνικά Λογοτεχνικά Λαϊκά Βιβλία: Προκαταρκτικά γραμματολογικά-ειδολογικά και βιβλιογραφικά ζητήματα», *ΕΕΦΣΠΘ: Τεύχος του Τμήματος Φιλολογίας* 1 (1991) 247-260, και «Neugriechische populäre Lesestoffe. Vorüberlegungen zu bibliographischen sowie literatur- und gattungsgeschichtlichen Fragen», στον τόμο K. Roth, επιμ., *Südosteuropäische Populärliteratur im 19. und 20. Jahrhundert*, München 1993, σσ. 55-66).

Τέλος, το ειδικότερο θέμα της εισήγησης του *Johannes Irmscher*, «Η αρχή της νεοελληνικής γραμματικής» (σσ. 100-105), θα επέβαλε, επίσης, την ταξινόμησή της σε άλλο μέρος των Πρακτικών. Πρόκειται, ουσιαστικά, για μίαν επισκόπηση γνωστών πληροφοριών σχετικά με ορισμένες προ-ουμανιστικές και ουμανιστικές προσπάθειες (από τα τέλη του 13ου αιώνα, Μανουήλ Μοσχόπουλος, ως τον 17ο αιώνα, Νικηφόρος Ρωμανός) με στόχο τη διδασκαλία της ελληνικής στη Δύση μέσω της σύνταξης γραμματικών βοηθημάτων (έμφαση δίνεται στο έργο του Νικολάου Σοφιανού και σε μεταγενέστερα εγχειρήματα στην Ιταλία: Girolamo Germano, Σίμων Πόρχιος).

Στο δεύτερο μέρος του πρώτου τόμου («Γλώσσα, ύφος και μετρική», σσ. 107-247) καταχωρίζονται 8 κείμενα, πέντε από τα οποία αφορούν, αποκλειστικά ή κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, μετρικά και ρυθμικά φαινόμενα, ενώ δύο επικεντρώνονται σε καθαρά γλωσσικά ζητήματα. Επίσης, σε δύο ανακοινώσεις συζητούνται ορισμένες από τις δυνατότητες που προκύπτουν από τη χρησιμοποίηση του ηλεκτρονικού υπολογιστή:

Η εισήγηση του *José Maria Egea*, «Les particules en grec médiéval» (σσ. 109-117), καταπιάνεται με το πολύ ενδιαφέρον ζήτημα της «επιβίωσης» μορίων (συνδέσμων ή επιρρημάτων) της αρχαίας στη μεσαιωνική «καθομιλούμενη», στην εμφάνιση καινούριων, εννοιολογικά και συντακτικά πολυδύναμων μορίων, καθώς και στην περιγραφή της λειτουργίας τους. Ορθά δίνεται προσοχή στη χρήση ορισμένων από τα συχνότερα μόρια (και, πάλιν, αλλά, ευθύς, λοιπόν, τότε) σε δημώδη κείμενα ως το 1453, και στην εμφατική και συναισθηματική τους λειτουργία· η τελική πρόταση για καταλογογράφηση και σημασιολογική-λειτουργική ανάλυση όλων των λέξεων της κατηγορίας αυτής εντάσσεται, φυσικά, και αυτή στο πλαίσιο της ζητούμενης ευρύτερης προεργασίας για τη σύνταξη μιας (εντελώς απαραίτητης σήμερα) γραμματικής και ενός συντακτικού της δημώδους γλώσσας της περιόδου 12ος-15ος αιώνας.

Με βάση τη σύγκριση κρητικών δημωδών κειμένων από τις αρχές του 15ου ως τα τέλη του 17ου αιώνα, ο *David Holton*, «The Formation of the Future in Modern Greek Literary Texts» (σσ. 118-128), κατορθώνει να τυποποιήσει και να διερευνήσει τη χρονική εξέλιξη (και τη συνύπαρξη, εμμονή ή έκλειψη) των τύπων του περιφραστικού μέλλοντα (θέλω + απρμφτ., θε να + υποτ., θα + υποτ., θέλω + υποτ.), καθώς και τη βουλητική σημασία ορισμένων από τους σχηματισμούς αυτούς (ιδιαίτερα σε κείμενα από το τέλος του 16ου ως τα μέσα του 17ου αιώνα). Και εδώ, η συζήτηση των χρήσιμων στατιστικών στοιχείων (στον *Ερωτόκριτο*, τη *Θυσία του Αβραάμ*, τον *Κατζούρμπο*, τον *Στάθη* και τον

Φορτουνάτο), που έγινε δυνατή χάρη στην ύπαρξη δημοσιευμένων ή ανέκδοτων Λεξιλογικών Πινάκων (των Ντ. Φιλιππίδου, D. Holton, Τ. Μαρχομιχελάκη-Μίντζα), καταλήγει στον τονισμό της ανάγκης για μια συγκροτημένη γλωσσική προσέγγιση των κειμένων της πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας και για εφοδιασμό των μελλοντικών εκδόσεων με γλωσσική ανάλυση κάθε κειμένου που με συγκριτική γλωσσική αντιπαραβολή του με τα σύγχρονά του ομοειδή έργα του ίδιου τόπου παραγωγής.

Σε παρουσίαση ενός ερευνητικού προγράμματος συνοψίζεται η ανακοίνωση του νεαρού μελετητή *James Kelly*, «*Digenis, Livistros and the Computer: Technical Aspects of the King's College Research Project*» (σσ. 129-135), που συνδέεται στενά με ομολογη ανακοίνωση του R. Beaton (βλ. παρακάτω, τ. 2) και θα έπρεπε, επομένως, να είχε τυπωθεί στην ίδια ομάδα ανακοινώσεων (όπως, ενμέρει, και η ανακοίνωση της Τ. Λεντάρη για τον *Λίβιστρο*, βλ. παρακάτω, τ. 2, που συνδέεται με το ίδιο πρόγραμμα). Εδώ, ύστερα από μιαν ανασκόπηση προηγούμενων Λεξιλογικών Πινάκων που έχουν καταρτιστεί με τη βοήθεια ηλεκτρονικού υπολογιστή, επεξηγούνται οι στόχοι και τα ειδικά χαρακτηριστικά του προγράμματος του King's College του Λονδίνου, ενός πανεπιστημίου που έχει να επιδείξει, πρόσφατα, σημαντική δραστηριότητα στη διερεύνηση του *Διγενή Ακρίτη* και των υστερομεσαιωνικών ερωτικών μυθιστοριών.

Η Ντία Μ. Α. Φιλιππίδου «Ο υπολογιστής συνεργός στην υφολογική ανάλυση: Γλώσσα και ρίμα στη λογοτεχνία της κρητικής ακμής» (σσ. 136-157), είναι, βέβαια, η πρωτεργάτρια στο πεδίο του καταρτισμού Λεξιλογικών Πινάκων για κείμενα της κρητικής λογοτεχνίας (*Θυσία του Αβραάμ*, και, σε συνεργασία με τον D. Holton, *Ερωτόκριτος*) και η ερευνήτρια που συνέβαλε με τις ειδικές τεχνικές γνώσεις της στη συνεργασία τεσσάρων, τουλάχιστον, ερευνητικών χώρων μελέτης της υστερομεσαιωνικής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας (Βοστόνη, Κέιμπριτζ, Λονδίνο, Άμστερνταμ). Στο πρώτο τμήμα της ανακοίνωσης παρουσιάζονται οι «κονχορντάντσες» («συμφραστικοί πίνακες») της *Θυσίας* και του *Ερωτόκριτου* και τα χαρακτηριστικά τους αντιπαραβάλλονται με τα διαφορετικά (κάποτε) χαρακτηριστικά του συστήματος που χρησιμοποιήθηκε στο πρόγραμμα του King's College του Λονδίνου (στο τέλος της ανακοίνωσης, 7 Πίνακες δίνουν μια πρώτη γεύση της δυνατής σύγκρισης γλωσσικών και μετρικών δεικτών της *Θυσίας* και του *Ερωτόκριτου*): στο δεύτερο τμήμα συζητούνται οι δυνατότητες και οι περιορισμοί, που προκύπτουν από τη χρήση ηλεκτρονικών μέσων, στη μελέτη του ύφους των κειμένων, καθώς και η σχετική (και μόνο) βοήθεια που μπορούν να προσφέρουν σε ζητήματα πατρότητας ή χρονολόγησής τους.

Η μεγάλη μορφολογική και τονική (ρυθμική) ποικιλία (πολυμορφία) που απαντά σε έμμετρα και πεζά κείμενα, από τα *Προδρομικά* ως τον *Ερωτόκριτο*, οι περιορισμοί και οι επιταγές του δεκαπεντασύλλαβου και το πρόβλημα της ύπαρξης μιας τεχνητής, «λογοτεχνικής κοινής» ή, απλώς, μιας μεικτής υστερομεσαιωνικής ελληνικής που υιοθετείται από τα λογοτεχνικά κείμενα είναι τα κύρια από τα ακανθώδη προβλήματα που επιχειρεί να προσεγγίσει ο νεαρός ερευ-

νητής *Martin Hinterberger*, «Sprachliche Variationsformen in volkssprachlichen metrischen Werken der spätbyzantinischen und frühneugriechischen Zeit» (σσ. 158-168). Η χρήσιμη συνεξέταση έμμετρων και πεζών κειμένων δείχνει ότι η πολυτυπία δεν οφείλεται πάντοτε στον μετρικό (ρυθμικό) παράγοντα, αλλά, ίσως, στην άντληση από μια κοινή γλωσσική δεξαμενή, σε μιαν εποχή συνύπαρξης και διασύνδεσης αρχαϊστικών και ανανεωτικών γλωσσικών μορφών.

Ο βυζαντινολόγος *Θεοχάρης Δετοράκης*, «Πρόδρομες μορφές νεοελληνικής στιχουργίας σε βυζαντινούς ύμνους» (σσ. 169-187), περιορίζεται σε (χρήσιμη, καταρχήν) ανίχνευση βραχύτερων από τον δεκαπεντασύλλαβο ιαμβικών, τροχαϊκών, αναπαιστικών, δακτυλικών και αμφιβραχικών (μεσοτονικών) μέτρων της βυζαντινής υμνογραφίας, από τον Ρωμανό κ.ε.: δωδεκασυλλαβικών και ενδεκασυλλαβικών, εννεασυλλαβικών, οκτασυλλαβικών και επτασυλλαβικών, που, κατά τη γνώμη του, «αποτελούν τους φυσικούς προγόνους της νεοελληνικής στιχουργίας». Η προσπάθεια αυτή προσθέτει, δίπλα στα εγκωμιαστικά και σατιρικά «δημώδη» κείμενα του ιπποδρόμου, της αυλής και του βυζαντινού άστεος κατά τη μέση περίοδο, και έναν άλλο κλάδο «προδρόμων», που μένει να συζητηθεί ουσιαστικότερα. Φυσικά, η παρακολούθηση των μέτρων αυτών μέσα στη μεταγενέστερη νεοελληνική τους ιστορία είναι μάλλον περιττή, και δεν χρειαζόταν η αρκετά ερασιτεχνική υπενθύμιση της ύπαρξης όμοιων μέτρων στα νεότερα δημοτικά τραγούδια, τον Χριστόπουλο, τον Σολωμό και τους Σούτσους, τον Σκίπη, τον Καρυωτάκη και τον Ελύτη ή τα σύγχρονα κρητικά στιχουργήματα και τις παροιμίες «της ανέχδοτης ακόμη προσωπικής συλλογής» του συγγρ. από την άλλη, η ανακοίνωση υστερεί βιβλιογραφικά σε ό,τι αφορά τον ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο και τον τροχαϊκό οκτασύλλαβο στα πρώτα τους φανερώματα.

Η ωφέλιμη στροφή του συστηματικού νεαρού μελετητή της νεοελληνικής στιχουργίας *Ευριπίδη Γαραντούδη* και στα υστεροβυζαντινά έμμετρα κείμενα φαίνεται στην εκτενή εισήγησή του «Προβλήματα περιγραφής και ανάλυσης των πρωτονεοελληνικών δεκαπεντασυλλάβων: Η μετρική αποκατάσταση των δημοδών κειμένων (Το παράδειγμα του *Διγενή Escorial*)» (σσ. 188-227), που τα πορίσματά της έχουν εφαρμογή και στην εκδοτική των κειμένων αυτών. Ύστερα από μιαν αναδρομή σε εκδοτικές συμπεριφορές απέναντι σε κείμενα με (περισσότερο ή λιγότερο) προβληματική δεκαπεντασυλλαβική μορφή και στη θεωρητική αντιμετώπιση των μη δεκαπεντασυλλαβικών στίχων μέσα σε κείμενα με κυρίαρχο τον ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο, συζητά ειδικότερα τις εκδοτικές λύσεις του Στ. Αλεξίου στην πρώτη («μεγάλη») έκδοση του *Διγ. Αχρ. (Ε)*, που είτε αποκαθιστούν ορθά τη μετρική μορφή της παραλλαγής είτε «κανονίζουν» και «εχμοντερνίζουν» το μέτρο, οδηγώντας σε αθέμιτη ή αχρεία αλλοίωση (ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η εξέταση της χασμωδίας και της συνίζησης ανάμεσα στα ημιστίχια). Η αυστηρή, αλλά δίκαιη κριτική του συγγρ. επεκτείνεται και σε άλλες εκδόσεις έργων με παρόμοια προβλήματα, είτε του Στ. Αλεξίου είτε άλλων μελετητών (Ε. Θ. Κριαράς, κ. ά.), ενώ το συγκριτικό υλικό του, που φτάνει ως τον *Φορτουνάτο* (και αυτήν, ακόμη, την παλαμική *Φλογέρα του Βασι-*

λιά), οδηγεί στο ενδιαφέρον (αλλά όχι και αναντίρρητο) συμπέρασμα πως, όταν μια πρώιμη «σποραδική εμφάνιση» μετρικών «ανωμαλιών» (όπως, εδώ, η συνί-ζηση ανάμεσα στα ημιστίχια) καθιερώνεται και επεκτείνεται ποσοτικά σε μεταγενέστερα κείμενα, τότε αποτελεί φαινόμενο που δεν θα πρέπει να εξαλείφεται ή να υποτονίζεται με κανονιστικές μετρικές επεμβάσεις στις εκδόσεις.

Το ενδιαφέρον για το ζήτημα της χασμωδίας και της λειτουργικότητάς της, καθώς και για τη στάση των εκδοτών απέναντί της, είναι έντονο και στην ανακοίνωση του *Wim Bakker*, «Η χασμωδία σε κρητικά κείμενα της ακμής» (σσ. 228-247). Στηριγμένος στη βοήθεια που μπορεί πράγματι να προσφέρει το αυτόγραφο του (όψιμου, πάντως) *Φορτουνάτου*, και με βάση την εμπειρία του από την πολύχρονη ενασχόληση με τη *Θυσία του Αβραάμ* (που πρόκειται να εκδώσει σύντομα σε συνεργασία με τον A. F. van Gemert), ο συγγρ. προσπαθεί να ταξινομήσει τις περιπτώσεις της χασμωδίας και της έλλειψης (ή αποφυγής της) και να τις παρακολουθήσει σε τέσσερα βασικά κείμενα της κρητικής λογοτεχνίας (*Θυσία*, *Φορτουνάτος*, *Ερωτόκριτος*, *Ερωφίλη*), στα οποία προσθέτει και τη συμπληρωματική στατιστική μαρτυρία της *Πανώριας*, του *Κατζούρμπου* και του *Ροδολίνου*. Το πόρισμα δείχνει πως η χασμωδία δεν είναι φαινόμενο που αποφεύγεται από τους ποιητές της εποχής, πως παίζει συχνά ρόλο λειτουργικό και πως μπορεί να θεωρηθεί ως ένας από τους δυνατούς δείκτες για την ειδολογική και χρονολογική απόκλιση (και, ενδεχομένως, και για τη διαφορετική πατρότητα) έργων της εποχής (όσο κι αν δεν αρκεί, από μόνο του, για την πλήρη αποσύνδεση, π.χ., της *Θυσίας* από τον Κορνάρο).

Στο τρίτο μέρος του τ. 1 μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τον απόηχο της ζωηρής κατά τις δεκαετίες 1970 και 1980 ανταλλαγής απόψεων για την «προφορικότητα» (σσ. 249-305) ή όχι των δημωδών έμμετρων έργων της περιόδου από τον 12ο αιώνα κ.ε.· δύο από τους συγγρ. των τριών κειμένων του μέρους αυτού ήταν, άλλωστε, ανάμεσα στους μεσαιωνολόγους πρωταγωνιστές της συζήτησης αυτής, ενώ ο τρίτος είναι ένας κλασικός φιλόλογος και μελετητής των νεοελληνικών δημοτικών τραγουδιών με σημαντική συμβολή στο ζήτημα. Πάντως, το γεγονός ότι η διερεύνηση της «προφορικότητας» δεν ανήκει πια στις προτεραιότητες της σημερινής έρευνας, και ίσως έχει προκαλέσει κόπωση στους μελετητές, φαίνεται και από το ότι δύο από τις τρεις εισηγήσεις έχουν σαφή διευκρινιστικό και απολογητικό χαρακτήρα, ενώ άλλοι, θερμοί, κατά το παρελθόν, εισηγητές ανάλογου προβληματισμού (όπως ο H. Eideneier) προτίμησαν, στο Συνέδριο αυτό, να στραφούν σε διαφορετική θεματική:

Το κείμενο του *Michael Jeffreys*, «Proposals for the Debate on the Question of Oral Influence in Early Modern Greek Poetry» (σσ. 251-266), επιχειρεί να αποκαταστήσει μερικές παρεξηγήσεις στην κατανόηση των δημοσιευμένων παλαιότερα απόψεών του, και να αντικρούσει ποικίλες αντίθετες απόψεις, που επιλέγουν, γενικά, απόλυτα αρνητική έως πολύ επιφυλακτική στάση απέναντι στην «προφορική» διάσταση (ως εκούσια μίμηση ή και ως ακούσια έξη) των (μη δημοτικών) έργων της εποχής. Οι διευκρινίσεις του συγγρ. είναι τις

περισσότερες φορές χρήσιμες και πειστικές, αν και πρέπει να σημειωθεί ότι για την παρεξήγηση ή παραμόρφωση ορισμένων παλαιότερων απόψεών του σημαντικό βάρος της ευθύνης είχαν και τα δικά του, συνήθως δύσκαμπτα ή ασαφή κείμενα.

Η ευρύτερη διάλεξη του Γρηγόρη Σηφάκη, «Το πρόβλημα της προφορικότητας στη μεσαιωνική δημώδη γραμματεία» (σσ. 267-284), ξεκινά με μιαν αναδρομή σε ανάλογα ζητήματα του αρχαίου έπους, περνώντας από εκεί στη δυτική μεσαιωνική και στη βυζαντινή επική και μυθιστορική παραγωγή, και παρουσιάζοντας με σαφήνεια τις κύριες απόψεις των υποστηρικτών και αντιπάλων της «προφορικότητας» στον χώρο της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους λογοτεχνίας. Η διάκριση ανάμεσα στους όρους πρωτοτυπία και δημιουργικότητα, η επιμονή στη ζωτικότητα και την παραγωγικότητα των λογοτύπων, και ο καθορισμός του περιεχομένου και των ορίων της παραδοσιακότητας των συγγραφέων γίνονται με μεγάλη νηφαλιότητα και αποτελούν χρήσιμες λαβές για μια γονιμότερη συζήτηση του θέματος.

Την πλατύτερη αυτή εποπτεία που διακρίνει τον Γρ. Σηφάκη, και τη δυνατότητα συστηματικών ανασχευαστικών διευκρινίσεων που δείχνει ο M. Jeffreys, δεν τις διαθέτει η ανακοίνωση του Giuseppe Spadaro, «Oralità nella letteratura greca medievale in demotico?» (σσ. 285-305), που επαναλαμβάνει τις σπασμωδικές παλαιότερες ομόκεντρες δοκιμές του συγγρ. που σκοπεύουν στο να καταδείξουν, μέσω ενός καταϊγισμού παρόμοιων ή παρεμφερών λεκτικά χωρίων, την κυριαρχική (και «αποκλειστική») ισχύ του παράγοντα της γραπτής επικοινωνίας (αντιγραφής ή μίμησης) σε πολλούς από τους χειρόγραφους μάρτυρες της λογοτεχνίας της Παλαιολόγειας περιόδου. Στο εγχείρημά του αυτό ο συγγρ. επιτίθεται ταυτόχρονα ενάντια σε όλες τις διαφορετικές από τη δική του θεωρίες (τόσο των M. και E. Jeffreys, και H. Eideneier, όσο και των H. Schreiner, W. Bakker και A. F. Van Gemert, R. Beaton κ.ά.), μη κατανοώντας, και πάλι, ότι η άρνησή του να δεχτεί τη δυνατότητα που έχουν τα διαφορετικά δεδομένα και οι θεωρίες να μην αλληλοαποκλείονται, αλλά κάποτε να αλληλοσυμπληρώνονται, ή, έστω, να έχουν μερική και μόνον εφαρμογή, ισοδυναμεί, ασφαλώς, με «μηχανιστική συλλογιστική».

Η πρώτη από τις επτά, αρχικά, ανακοινώσεις του τέταρτου μέρους του τ. 1, «Εκδοτική-Μεθοδολογία» (σσ. 307-387), αντιπροσωπεύεται, τελικά, μόνο με μικρή περίληψη (Αθανάσιος Καμπύλης, «Κριτική των κειμένων και μετρική»: πάντως, οι προβληματισμοί του συγγρ. στην προφορική τους παρουσίαση έθιγαν τα ίδια ζητήματα που θίγει και η ανακοίνωση του E. Γαραντούδη). Οι υπόλοιπες έξι δίνουν άριστη εικόνα για τους σύγχρονους εκδοτικούς προσανατολισμούς: μία συνδέεται με ένα καθαρά γλωσσικό φαινόμενο, και θα μπορούσε να ενταχθεί είτε στο δεύτερο μέρος του τ. 1 είτε στο ειδικό για τον Διγ. Ακρ. μέρος του τ. 2 (βλ. παρακάτω), δύο προτείνουν ενδιαφέροντες όσο και τολμηρούς θεωρητικούς και πρακτικούς τρόπους χωροχρονικής τοποθέτησης και ιδιωματικής «εκκαθάρισης» των κειμένων, αλλά οι υπόλοιπες τρεις αποτελούν είτε δείγμα

αρχάριας εκδοτικής ενασχόλησης είτε ασύμφορη οπισθοχώρηση σε αδικαιολόγητες «στεμματικές» εμμονές:

Το κείμενο της *Elizabeth M. Jeffreys*, «Place of Composition as a Factor in the Edition of Early Demotic Texts» (σσ. 310-324), ξεκινά από την εμπειρία της μακρόχρονης ενασχόλησης της συγγρ. με τα πολιτισμικά συμφραζόμενα του *Πολέμου της Τρωάδος* και της *Ιλιάδος* του Ερμωναίου (και με την ετοιμαζόμενη έκδοση του πρώτου έργου), καθώς και από τα ερεθίσματα της νεότερης βιβλιογραφίας για τις ερωτικές μυθιστορίες και τα έμμετρα χρονικά του 14ου αιώνα: διερευνώνται οι κοινοί ιστορικοί, ιδεολογικοί, γλωσσικοί και γραμματειακοί όροι που φαίνεται να τοποθετούν μια σειρά έμμετρων αφηγηματικών έργων (*Χρονικόν του Μορέως*, *Πόλεμος της Τρωάδος*, *Ιμπέριος*, *Φλόριος*) στη «φραγκική» Πελοπόννησο και στα χρόνια 1320-1390: προκαταρκτικές παρατηρήσεις, χωρίς όμως αποφασιστικά συμπεράσματα, γίνονται και για ορισμένα άλλα έργα (ιδιαίτερα για την *Αχιλλίδα* και τον *Λίβιστρο*).

Ο *Peter Mackridge*, «An Editorial Problem in Medieval Greek Texts: The Position of the Object Clitic Pronoun in the Escorial *Digenes Akrites*» (σσ. 325-342), συνεχίζοντας πρόσφατες γραμματικές και συντακτικές του περιγραφές και αναλύσεις της κοινής νεοελληνικής και ιδιωμάτων της, εστιάζει την προσοχή του σε ένα ειδικό φαινόμενο της μεσαιωνικής ελληνικής: στη συγκεκριμένη θέση, πριν ή ύστερα από το ρήμα, της μη εμφατικής («εγκλιτικής») προσωπικής αντωνυμίας. Η διερεύνηση παραδειγμάτων από μια σειρά κειμένων οδηγεί τον συγγρ. στη διατύπωση ορισμένων κανόνων (παρατίθενται σε Επίμετρο), με βάση τους οποίους ελέγχονται, πειστικά, ως εσφαλμένες αρκετές εκδοτικές επεμβάσεις του Στ. Αλεξίου στο κείμενο του *Διγ. Ακρ. (Ε)*. Δεν θα συμφωνούσε, πάντως, κανείς με το ότι το ένα από τα γενικευτικά τελικά πορίσματα: «κάθε φορά που η γραμματική εμφανίζεται να συγχρούεται με τη στιχουργία, πρέπει να εφαρμόζουμε την αρχή ότι η γραμματική προηγείται» μπορεί να άρει όλες τις μετρικές ιδιορρυθμίες ή, κάποτε, και τη δυνατότητα των ποιητών της εποχής να βάζουν το μέτρο πριν και πάνω από οποιονδήποτε άλλο παράγοντα.

Η μικρή εισήγηση του *Μιχάλη Πιερή*, «Για μια νέα κριτική έκδοση του *Χρονικού του Μαχαιρά*» (σσ. 343-348), τυπώνεται με εντελώς διαφορετική μορφή από την προφορική της παρουσίαση στο Συνέδριο (στη σ. 348 αναφέρεται ότι το τελικό κείμενο «διαμορφώθηκε στο Ρέθυμνο» με τη βοήθεια συναδέλφων του συγγρ., ενώ, αντίθετα με την προαγγελία της ιταλικής περίληψης της σ. 482, πως θα παρουσιαζόταν «una nuova pagina del testo di Macheràs, la quale sarà basata sullo studio combinato dei tre manoscritti», τελικά δεν προσκομίζεται κανένα τέτοιο από δείγμα μεθόδου). Το μόνο που εκτίθεται στο οριστικό κείμενο είναι ένας πρωτοβάθμιος προβληματισμός γύρω από μια σχεδιαζόμενη νέα έκδοση του *Χρονικού* με την οικονομική στήριξη ερευνητικού προγράμματος του νεοσύστατου Πανεπιστημίου Κύπρου. Αλλά ούτε η περιγραφή της χειρόγραφης παράδοσης ούτε οι εκδοτικές αρχές που παρατίθενται προσφέρουν κάτι περισσότερο από την παλαιότερη προεργασία (R. M. Daw-

kins, E. Θ. Κριαράς, E. Mioni, Γ. Κεχαγιόγλου)· ο συγγρ. δεν έχει ξεκαθαρίσει ακόμα τα εκδοτικά του κριτήρια: συζητά, π.χ., πάνω στο ίδιο επίπεδο, πολύ διαφορετικές μεταξύ τους λύσεις· δεν γνωρίζει την αναλυτική παλαιογραφική περιγραφή του Μαρκιανού χφ από τον E. Mioni, που λύνει τα ζητήματα των υδατοσήμων, ενώ αναφέρει ανακριβώς (σ. 344, σημ. 1) ότι μελέτησε (από κοινού με άλλην ερευνήτρια) το χφ αυτό και «το υδατόσημό» του «από αυτοψία» (ο ισχυρισμός διαφεύδεται από τον επίσημο «Elenco dei Lettori che hanno studiato il seguente Manoscritto» της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, που αναγράφει όλους τους μελετητές που είδαν το χφ ως το τέλος Απριλίου του 1994· το Συνέδριο έγινε τον Νοέμβριο του 1991, και τα Πρακτικά εκτυπώθηκαν το φθινόπωρο του 1993!).

Η εισήγηση είναι ανακριβής και σε άλλα σημεία: έτσι, π.χ., το (όχι και τόσο «πρόσφατο», όπως το χαρακτηρίζει ο συγγρ., σ. 346, σημ. 1) ομόλογο και σχεδόν ομότιτλο δημοσίευσμά μου στο κυπριακό περ. *Ο Κύκλος* 13 (Ιαν.-Φεβρ. 1982) 8-10 —το οποίο ο συγγρ. χρησιμοποιεί τόσο σε πορίσματά του, όσο και σε ορισμένες επιμέρους λεκτικές διατυπώσεις— δεν έχει καμιά σχέση με τις δικές του εκδοτικές προθέσεις, ή με άδηλα, κατά την τελευταία δεκαετία, σχέδια (όπως αυτό που δημοσιοποιεί μόλις τώρα ο συγγρ., εμπλέκοντας, μάλιστα, αθέμιτα και άλλους ερευνητές), αλλά με τμήμα συγκεκριμένου προγράμματος εκδόσεων, που είχε καταρτιστεί εντελώς ανεξάρτητα, είχε τίτλο «Κυπριολογική Βιβλιοθήκη» και είχε υποβληθεί εδώ και αρκετά χρόνια στη Μορφωτική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας της Κύπρου και σε άλλους κυπριακούς φορείς (σε προέκταση του ίδιου προγράμματος, άλλωστε, συνεργάζομαι από καιρό με τον μεταπτυχιακό σπουδαστή του ΑΠΘ Νίκο Μυλωνάκη για την προετοιμασία νέας έκδοσης του *Χρονικού του Βουστρώνιου*). Πρέπει, επίσης, να σημειωθεί πως το παλαιότερο άρθρο μου για τον *Απόκοπο* (1984) δεν έχει σχέση με εκδοτική «εφαρμογή στρουκτουραλιστικών και αφηγηματικών μοντέλων ανάλυσης», που τα απορρίπτει ασυζητητί (σ. 348) ο θεωρητικά ανενημέρωτος μελετητής, αλλά με μελέτη της «ρητορικής, λογικής και θεματικής δομής» του έργου. Τέλος, η συμπλήρωση των κενών της εισαγωγής και του φιλολογικού και ιστορικού υπομνηματισμού της έκδοσης Dawkins δεν αποτελεί «αυτονόητη για κάθε επιστήμονα εργασία ρουτίνας» (σ. 346, σημ. 1), αλλά απαραίτητο στόχο κάθε μελλοντικού εκδότη του έργου, ο οποίος, πέρα από την απαραίτητη γαλλομάθεια και ιταλομάθεια, χρειάζεται να διαθέτει άρτια γνώση της γλώσσας των κειμένων της εποχής και όχι, απλώς, γνώση του πολύ νεότερου κυπριακού ιδιώματος ή την έμμονη ιδέα πως ένα χρονογραφικό, μη λογοτεχνικό έργο (όπως το *Χρονικό του Μαχαιρά*) είναι «πρόδρομο λογοτεχνικό έργο της σύγχρονης ελληνικής γραμματείας».

Οι ανακοινώσεις του *Μανόλη Παπαθωμόπουλου*, «Το στέμμα και η έκδοση της *Ιστορίας του Βελισαρίου*» (σς. 349-357) και της *Ισαβέλλας Τσαβαρή*, «Το στέμμα και το κείμενο του *Πουολόγου. Μέθοδος και προκατάληψη*» (σς. 358-367), έχουν κοινά χαρακτηριστικά την προέλευση από το ίδιο πανεπιστημιακό περιβάλλον και χώρο της κλασικής φιλολογίας, και την υπέρμετρη πίστη στις δυνατότητες του φιλολογικού «στέμματος» στις εκδόσεις των υστερομεσαιωνικών και πρώιμων νεοελληνικών κειμένων· κοινό γνώρισμά τους είναι, επίσης, και το ότι αποτελούν αρνητικές (και, στα περισσότερα σημεία τους, ελάχιστα πειστικές) βιβλιοκρισίες ή αντι-βιβλιοκρισίες: η πρώτη, της έκδοσης της *Ιστορίας του*

Βελισαρίου (W. F. Bakker - A. F. van Gemert, 1988)· η δεύτερη, των βιβλιοκρισιών της έκδοσης του Πουολόγου (Ι. Τσαβαρή, 1987) από τους Η. Eideneier (1988) και Α. F. van Gemert (1989). Πάντως, το κείμενο του Μ. Παπαθωμόπουλου περιέχει και ορισμένες ορθές προτάσεις ή σκέψεις, ενώ το οργίλο και κακογραμμένο ύφος του κειμένου της Ι. Τσαβαρή (η συγγρ. χρησιμοποιεί διαρκώς τον λανθασμένο τύπο «βιβλιοκρίτης», αντί «βιβλιοκριτικός» ή «βιβλιοκριτής», ίσως κατά μίμηση του «ονειροκρίτης») μειώνει ακόμη και κάποιες από τις ορθές αντιρρήσεις της (όπως, π.χ., αυτή που υπερασπίζεται, ως γενική αρχή, τη δυνατότητα να υπάρχουν και ωφέλιμες «κριτικές εκδόσεις» με το παραδοσιακό σύστημα).

Η ερευνητική εκδοτική δοκιμή της *Rosemary Bancroft-Marcus*, «Learned Editorial Interventions in Sixteenth-Century Cretan Texts» (σσ. 368-387), έχει το πλεονέκτημα πως διερευνά με συστηματικό και λογικό τρόπο (όπως και άλλοι σύγχρονοι ξένοι νεοελληνιστές) τη συνήθως διαταραγμένη ή παρεφθαρμένη, από μεταγενέστερες επεμβάσεις και «νοθεύσεις», χειρόγραφη παράδοση των κειμένων της περιόδου. Με βάση την εμπειρία της από τη γλώσσα του Χορτάστη και άλλων συγγραφέων της κρητικής λογοτεχνίας (Αχέλης, Κορνάρος), η συγγρ. επιχειρεί να αποκαταστήσει εκδοτικά το μικρό εγχωμιαστικό ποίημα του Μιχαήλ (Michele) Cabalista στον πάπα Γρηγόριο ΙΓ', που είχε πρωτοεκδώσει διπλωματικά ο Μ. Peri το 1983. Το μειονέκτημα της προσπάθειας είναι, εδώ, ότι η συγγρ. αποφεύγει, συνήθως, τον γόνιμο διάλογο που θα μπορούσε να αναπτυχθεί στο πλαίσιο επιστημονικών εκδηλώσεων και άλλων επιστημονικών ανταλλαγών: έτσι, π.χ., το λεγόμενο «φωνοτονικό» ορθογραφικό σύστημά της (μια χρήσιμη, κατά βάση, μορφή του μονοτονικού, ανάλογη με αυτήν που είχε προτείνει παλαιότερα ο Η. Eideneier, και ωφέλιμη κυρίως για τους μη Έλληνες αναγνώστες της ελληνικής) θα μπορούσε να βελτιωθεί και να προσαρμοστεί στις ανάγκες πολύ περισσότερων κειμένων.

Περιορίζομαι σε μερικά σημεία του κειμένου που εκδίδεται: δεν είναι απαραίτητη η χρήση των διαλυτικών για την επισήμανση της έλλειψης συνίζησης (π.χ. *δημίουργό, Ιωάννη, Τάκωβο*, κ.ο.κ.: πρβ., όμως, τρισύλλαβο *τριάντα* στον στ. 127, και τετρασύλλαβο *τριάχοντα* στον στ. 124), ακόμη περισσότερο, μάλιστα, όταν ο τόνος υπαγορεύει αβίαστα την προφορά (*Κύριό-μου*): ενώ είναι πολύ χρήσιμη η σημείωση του τόνου πάνω στις (μονοσύλλαβες) δεικτικές-αναφορικές αντωνυμίες (π.χ. *εις τά λογιαζώ*, κ.ο.κ.) ή στα τονιζόμενα μόρια και τις τονιζόμενες αντωνυμίες (κάτι, π.χ., που κακώς δεν γίνεται και στους στ. 8: γρ. *φώτιση μου δώστε*, 58: γρ. *να μήν*, 104: γρ. *η αγιοσύνη-σου 'καμες*, 112: γρ. *για σέ*, 113: γρ. *τό 'γραφα*, 120: γρ. *σάς παρακαλώ νά 'μαι*, 126: γρ. *να μή*, 134: γρ. *μά 'χα*), δεν βλέπει κανείς τι προσφέρει η σημείωσή του σε άλλα μονοσύλλαβα (όπως, π.χ., στα ουσιαστικά: *νούν*, στ. 2, κ.ε., ή σε ορισμένους συνδέσμους και επιρρήματα: *ώς μέσα*, στ. 45, κ.ε.)· είναι ακατανόητη η επιμονή σε γραφές που θυμίζουν το πολύ νεότερο κρητικό ιδίωμα (π.χ., στ. 6: *είχε-ντο για πρώτο-ντου*, αντί: *είχεν-το(ν)* για *πρώτον-του*, στ. 92: *προσευχή-ντας*, αντί: *προσευχήν-τας*) ή προσπαθούν να επανεισαγάγουν την «ιστορική» ορθογραφία (π.χ. *Γρηγόρις, καρδιάλιδες, τέσσερεις*). Διορθώσεις χρειάζονται να γίνουν και στα εξής σημεία: στ.16, γρ. *Αλαμάνιας*, 34, γρ. *σ' τς*, 49, γρ. *ίσως χάρη εκ*, 54, γρ. *παγάνηδω*, 68, γρ. *και τς αγίους ή και τους αγιούς*, 72, γρ.

δούκηδες, 79, γρ. ίσως ἑξαμόγ(κ)λανα, 80, γρ. σπαχήδες, 100, γρ. εμείς.

Το περιορισμένο σε όγκο πέμπτο, και τελευταίο μέρος του τ. 1, που αφιερώνεται στη «Θεματολογία» (σσ. 389-469), περιλαμβάνει τέσσερις ανακοινώσεις, από τις οποίες οι τρεις πρώτες συγκαταλέγονται στα αρτιότερα και πλουσιότερα κείμενα των Πρακτικών:

Η ιστοριογραμματολογική μελέτη του Γεώργιου Μακρή, «Zum literarischen genus des *Pulologos*», πέρα από μια σοβαρή θεματική διερεύνηση του (σατιρικού) είδους της «ιστορίας [διήγησης] ζώων», προσφέρει μια πολύ πειστική, καταρχήν, λύση για τη μεταφορική (ιδεολογική) διάσταση ορισμένων σημείων της παρωδιακής σάτιρας, που φαίνεται να αποτελεί το έργο, οδηγώντας μας στον βυζαντινό Εμφύλιο του 14ου αιώνα (1341-1345) και στην (κεντρική) πολιτική μορφή του παρακοιμώμενου Αλέξιου Απόκαυκου (παραλείπεται, ωστόσο, να δηλωθεί ότι ανάλογη πρόταση είχε διατυπωθεί και από την εκδότρια της *Διηγήσεως παιδιοφράστου*, για το τελευταίο αυτό κείμενο). Οι μεταγενέστερες τύχες του έργου δείχνουν, όπως και στον Σπανό ή σε άλλα προσωπικά ή δημοτικά δημιουργήματα, την αναπότρεπτη αποσύνδεση από τα συγκεκριμένα δεδομένα της σάτιρας.

Το κείμενο της *Carolina Cupane*, «Κατέλαβες τα αμφίβολα της τυφλής δαίμονος πρόσωπα; Η Λόγος παρηγορητικός περί Δυστυχίας και Ευτυχίας e la figura di Fortuna nella letteratura greca medievale» (σσ. 413-437), έχει το προτέρημα, όπως και τα πολλά, σοφά προγενέστερα μελετήματά της για λογοτεχνικά θέματα και μοτίβα έργων της εποχής, να στηρίζεται σε εκτεταμένη γνώση της υπόλοιπης μεσαιωνικής γραμματείας, ελληνικής και δυτικοευρωπαϊκής. Κύρια θέση της συγγρ. είναι ότι η κατανόηση του θέματος της Τύχης στον *Λόγο παρηγορητικό* και σε άλλα υστερομεσαιωνικά ελληνικά έργα δεν μπορεί να στηριχθεί στο «εξωτερικό» και «διακοσμητικό» μοτίβο του τροχού του κόσμου (και της τύχης), αλλά είναι δυνατή μόνο με τη συνδρομή της ομόθεμης γαλλικής και ιταλικής γραμματείας, και των πολύ προγενέστερων ριζών τους.

Ανάλογα χρήσιμη εποπτεία των δυτικών παραλλήλων δείχνει η πολύ μελετημένη και μεθοδολογικά άφογη διερεύνηση του *Μιχάλη Λασιθιωτάκη*, «Το λογοτεχνικό μοτίβο *ubi sunt* [πού είναι;] σε πρώιμα δημώδη νεοελληνικά κείμενα» (σσ. 438-452). Ο συγγρ. ξεκινά από την προεργασία που έχει γίνει για την ιστορική περιγραφή και ανάλυση του μοτίβου στην κλασική, στη βιβλική και σε νεότερες δυτικές γραμματείες, προσπαθεί να καταστρώσει μια τυπολογία και την ανιχνεύει σε μια σειρά λόγιων και δημωδών κειμένων, από τον *Διγ. Αφρ.* ως την *Ερωφίλη*.

Αντίθετα, σε ιμπρεσιονιστική καταγραφή ασύνδετων και ανοργάνωτων παρατηρήσεων παλαιάς σχολής αναλώνεται το φλύαρο κείμενο της *Αντωνίας Σοφικίτου*, «Εθνολογικά και λαογραφικά στοιχεία στο *Χρονικό των Τόκκο*» (σσ. 453-469), που περιορίζεται σε περιγραφές του περιεχομένου, σε επανάληψη σωρείας παραθεμάτων, και στην τελική γενικόλογη και εθνικοπατριωτική επισήμανση ότι το έργο είναι «μια γνήσια λαϊκή ποιητική σύνθεση» και ότι όλα

μέσα σ' αυτό «απηχούν τις ιδέες και τις αντιλήψεις, την αγάπη για τη φύση, τα ήθη και τα έθιμα του ελληνικού λαού».

Υστερα από τις «Περιλήψεις» των ανακοινώσεων (σσ. 471-486), ο τ. 1 των Πρακτικών κλείνει με μικρό Πίνακα Παροραμάτων (σ. 486).

Ο ογκωδέστερος δεύτερος τόμος φιλοξενεί τα επόμενα τέσσερα, ευρύτερα μέρη (έκτο έως ένατο) των Πρακτικών. Το έκτο μέρος, «Διγενής και άλλα δημόδη βυζαντινά κείμενα» (σσ. 7-187) είναι ένα από τα μεγαλύτερα και περιλαμβάνει δεκατρία κείμενα, από τα οποία τα πέντε πρώτα αφορούν τον *Διγ. Αχρ.* (ένα ακόμη κείμενο, η ανακοίνωση του *Vincenzo Pecoraro*, «Alle origini della poesia epica bizantina: Le vocazioni orientali del *Dighenis Akritis*», που θα πρόσφερε τη διερεύνηση ενός από τους πιο καίριους παράγοντες του ζητήματος, δημοσιεύεται τελικά μόνο σε περίληψη): πρέπει να σημειώσουμε ότι η συχομιδή αυτή, μαζί με τον τόμο των Πρακτικών άλλου πρόσφατου Συνεδρίου (Μάιος 1992) του King's College του Λονδίνου, βλ. R. Beaton - D. Ricks (επιμ.), *Digenes Akrites. New Approaches to Byzantine Heroic Poetry*, Aldershot, Variorum, 1993, δείχνει πόσο ζωντανό εξακολουθεί να είναι το ενδιαφέρον για το έργο αυτό:

Η παρουσίαση της *Renata Lavagnini*, «Il poeta del *Dighenis Akritis*» (σσ. 9-18), προχωρεί σε μια ευαίσθητη και ισορροπημένη αισθητική ανάγνωση του *Διγ. Αχρ.* (Ε), διερευνώντας κυρίως τον λογοτεχνικό «ρεαλισμό» και την ψυχολογική του αλήθεια: η πραγμάτευση δείχνει πειστικά ότι το κείμενο, παρά την κακή και ίσως διαταραγμένη του παράδοση, είναι υφολογικά ενιαίο και συμπαγές.

Σε μίαν άλλη, μεταγενέστερη παραλλαγή της επικής μυθιστορίας συγκεντρώνει την προσοχή της η εισήγηση του *Willem Johan Aerts*, «The "First" Book (Z 1 Trapp) of the Epic *Digenes Akritis*» (σσ. 19-25), συζητώντας την προβληματική σχέση του πρώτου μέρους της με το επικό υλικό και δείχνοντας πολύ πειστικά ότι δεν πρέπει να ανήκει στα πρωταρχικά θέματα του έργου, αλλά να αντλεί, όπως και άλλες ερωτικές μυθιστορίες, από το δημοφιλές μεσαιωνικό αγιολογικό μυθιστόρημα *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ*.

Η σύγκριση του αποσπασματικά παραδομένου παλαιορωσικού *Διγενή* (*Devgenevo dejanie*) με τον *Διγ. Αχρ.* (Ε) οδηγεί τη *Francesca Rizzo Nervo*, «Per l'interpretazione del *Digenis*: Note sui rapporti con le redazioni antico russe» (σσ. 26-40), σε επίρρωση θέσεων του Στ. Αλεξίου και του D. Ricks για την παλαιότητα και τη «συμπληματικότητα» του *Διγ. Αχρ.* (Ε): αλλά η χρησιμοποίηση των δεδομένων μη ελληνόγλωσσων (και όχι επαρκώς χρονολογημένων, ακόμα, κειμένων) αποτελεί λιγότερο ισχυρό επιχείρημα απ' ό,τι θεωρεί η συγγρ.: κατά τα άλλα, ορθά υπογραμμίζεται το διαφορετικό τοπικό πολιτισμικό κλίμα του σλαβικού έργου και η ανάγκη αυτόνομης συστηματικότερης μελέτης του.

Όπως είχαμε σημειώσει και παραπάνω, η ανακοίνωση του *Roderick Beaton*, «*Digenes Akrites on the Computer: A Comparative Study of the E and*

G Versions» (σσ. 42-68), θα έπρεπε να συνεχδοθεί μαζί με την ομόκεντρη ανακοίνωση του J. Kelly (τ. 1), καθώς, ουσιαστικά, προσκομίζει (σε Επίμετρο) υλικό του ίδιου ερευνητικού προγράμματος, που αποσκοπεί στο να δείξει πιο ανάγλυφα αφενός την εντυπωσιακή, πράγματι, σε ορισμένα τμήματα του έργου, λεκτική ομοιότητα ή συγγένεια δύο παραλλαγών που θεωρήθηκαν ως οι δύο αντίποδες της παράδοσης, αφετέρου όμως και το πιο προχωρημένο στάδιο οργανικής ενοποίησης του επικού υλικού στην παραλλαγή G.

Αντίθετα, οι ελάχιστες γλωσσικές ενδείξεις που προσκομίζει ο Ιωάννης Κ. Προμπονάς, «Ενδείξεις για ποντιακή καταγωγή του “Διγενή Ακρίτη”» (σσ. 69-76), δεν επαρκούν για τη στήριξη της κύριας θέσης του, αφού πρόκειται είτε για ευρύτερα διαδεδομένα φαινόμενα είτε για στοιχεία που υπάρχουν, π.χ., και στην καππαδοκική από την άλλη, στα επιπρόσθετα επιχειρήματα του συγγρ. (σσ. 75-76) θα μπορούσε να αντιτάξει κανείς πολλά άλλα αντεπιχειρήματα, καθώς και το ότι η κεντρική ή νότια Μ. Ασία ήταν, τουλάχιστον από το δεύτερο μισό του 11ου αιώνα κ.ε., περιοχή που ευνοούσε, και κάποτε και επέβαλε, τον λογοτεχνικό διάλογο με τις άλλες (ισλαμικές και μη) ανατολικές γραμματείες.

Το μόνο στοιχείο, με βάση το οποίο το μη δημώδες στιχούργημα «Εις τον έρωτα», που πρωτοδημοσιεύει και σχολιάζει ανεπαρκώς η νεαρή ερευνήτρια Μαρία Πέττα, «Άγνωστο βυζαντινό ερωτικό ποίημα του 12ου αιώνα» (σσ. 77-88), θα δικαιολογούσε ενδεχομένως την περίεργη συμπεριληψή του στα Πρακτικά, είναι το δεκαπεντασυλλαβικό του μέτρο: κατά τα άλλα, το κείμενο συνδέεται πολύ περισσότερο με τις λόγιες Κομνηνικές μυθιστορίες (ανήκει ίσως στον Θεόδωρο Πρόδρομο· η επαμφοτερίζουσα επιχειρηματολογία της μελετήτριας χωλαίνει). Η μορφή του κειμένου, όπως εκδίδεται, είναι περίεργη (βλ. και εδώ παραπάνω, σ. 357 κ.ε., άρθρο του Ι. Δ. Πολέμη) και παραμένει ασχολίαστη η (αμέθοδη) σημείωση αποσιωπητικών ύστερα από τους στ. 9, 53, 57, 60, 67, 132.

Στο ενδιαφέρον ζήτημα της μεικτής γλώσσας του 12ου αιώνα και στο δυσεπίλυτο πρόβλημα του διαχωρισμού της δημώδους από τη «λόγια» βυζαντινή γραμματεία αφιερώνει την ανακοίνωσή του ο Erich Trapp, «Ιωάννης Καματηρός και ο κανόνας της δημώδους βυζαντινής λογοτεχνίας» (σσ. 89-96), που, ξεκινώντας από το υλικό του Λεξικού Κριαρά, επισημαίνει πλήθος ιδίων ή και αθησαύριστων, στο ίδιο λεξικό, δημωδών λέξεων του εκτενούς δεκαπεντασυλλαβικού αστρολογικού στιχουργήματος του Καματηρού, αλλά και άλλων «λόγιων» κειμένων του 11ου και 12ου αιώνα. Τα πλούσια γλωσσικά, ειδολογικά και θεματικά στοιχεία που προσκομίζονται συνάδουν με την ορθή παρατήρηση του συγγρ. για τις, συχνά ασύμφορες, προγενέστερες διχοτομίες ανάμεσα σε «λόγια» και «δημώδη», ή ανάμεσα σε «λόγια θεολογική» και «δημώδη λογοτεχνική» γραμματεία.

Η διεξοδική εισήγηση του Παναγιώτη Α. Αγαπητού, «Η χρονολογική ακολουθία των μυθιστορημάτων Καλλίμαχος, Βέλθανδρος και Λίβιστρος» (σσ. 97-134), συνεχίζει τις μορφολογικές, ρητορικές και θεματικές αναζητήσεις της διαδοχικής διατριβής και άλλων δημοσιευμάτων του για τις δημώδεις ερωτικές

μυθιστορίες, προτείνοντας, με βάση εσωτερικά («δομικά», «τοπολογικά» και «υφολογικά») τεκμήρια, ανατροπή της παραδοσιακής άποψης για τη σχετική χρονολόγηση των τριών έργων, αλλά και συνολικό «ανέβασμα» των χρονολογιών σύνθεσης (σύμφωνα με το άρθρο, πρέπει να προηγείται χρονικά ο *Λίβιστρος*, περ. 1240-1260, και να έπονται ο *Βέλθανδρος*, 1270-1290, και ο *Καλλίμαχος*, 1320-1340). Δυστυχώς, ενώ αρκετές από τις δομικές και υφολογικές παρατηρήσεις είναι πειστικές ή, έστω, μπορούν να συζητηθούν σοβαρά για την περιγραφή της ποιητικής των έργων, τα «τοπολογικά» στοιχεία που προσκομίζονται και η σαθρή προσπάθεια σύνδεσής τους με σύγχρονα ιστορικά και πολιτισμικά γεγονότα δεν πείθουν για την αποδοχή της προτεινόμενης χρονολόγησης· ένα άλλο σοβαρό μειονέκτημα είναι ότι, ενώ χρησιμοποιούνται εναλλάξ στοιχεία από διαφορετικές και σχεδόν ασύμβατες μεταξύ τους παραλλαγές του *Λίβιστρος*, τα ποικίλα χαρακτηριστικά συζητούνται σαν να ανήκουν σε ενιαίο έργο, του οποίου αναζητείται μία και μόνη χρονολόγηση.

Πολύ λιγότερο φιλόδοξο στόχο έχει βάλει η ανακοίνωση της νεαρής μελετήτριας *Τίνας Λεντάρη*, «*Livistros and Rodamne: Manuscript V*» (σσ. 135-147), που μελετά ειδικότερα τις ιδιορρυθμίες της νεότερης παραλλαγής του *Λίβιστρος* (χφ Vaticanus gr. 2391). Η περιγραφή τονίζει τις κύριες διαφορές από τις παλαιότερες, αλλά όχι πάντοτε πληρέστερες, μορφές του έργου, και τονίζει ορθά τη γόνιμη, λογοτεχνικά, προσπάθεια λαϊκότερης «αναδημιουργίας» που επιχειρείται με την παραλλαγή αυτή.

Την ασφαλή χρονολόγηση του χφ V (γύρω στα 1475) και την ταυτότητα του γραφέα του (Μανουήλ Ραούλ Παλαιολόγος Μελίκης), καθώς και «εσωτερικά» τεκμήρια, κοινά σε όλες τις παραλλαγές του *Λίβιστρος*, που ίσως αποδειχθούν καθοριστικά για μια «χαμηλή» χρονολόγηση των γνωστών σήμερα μορφών του έργου (κάτι που θα επιβεβαίωνε και πάλι την παραδοσιακή χρονολόγησή του), προσφέρει η σοφότερη ανακοίνωση του σημαντικότερου ίσως από τους σύγχρονους μελετητές της πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας που δρουν στην Ιταλία, *Δημήτρη Κ. Μιχαηλίδη*, «*Νέες χρονολογήσεις μεσαιωνικών δημοδών χειμένων*» (σσ. 148-155). Ιδιαίτερα το στοιχείο ενός συγκεκριμένου είδους ανδρικής κόμμωσης, που μαρτυρείται στη Δύση μόνο στην περίοδο 1407-1455 (ή 1407-1467), προσφέρει όχι μόνο τη δυνατότητα σύνθεσης των γνωστών χειμένων του *Λίβιστρος* και της *Αχιλλήϊδας* με δυτικοκρατούμενους ή «δυτικότροπους» χώρους, αλλά και έναν *terminus post quem* για τη χρονολόγησή τους.

Ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον δείγμα της ευρύτερης ηθικοδιδασκτικής μεσαιωνικής παραγωγής για τη ματαιότητα της ζωής και του κόσμου, στην οποία πρέπει να αναφέρονταν τόσο ο *Σαχλίχης* όσο και άλλα έργα (στα οποία θα πρέπει μάλλον να προσθέσουμε και τον *Απόκοπο*) παρουσιάζει με συντομία, και εκδίδει για πρώτη φορά, συνοδευόντάς το με εύχυμη γερμανική μετάφραση και με σχόλια (πολλά από τα οποία αφορούν επιβαλλόμενες προσθήκες στο *Λεξικό Κριαρά*), ο *Diether Roderich Reinsch*, «*Ein bisher unbekanntes Gedicht Περι της πλάνης του κόσμου*» (σσ. 156-176).

Το ποίημα («Στίχοι πολιτικοί περί της πλάνης του κόσμου και όπως πλανά τους ανθρώπους» (πιθανότατα του 14ου αιώνα) δημοσιεύεται με υπερβολική, για δημόδη κείμενα, προσκόλληση στην ιστορική ορθογραφία και όχι πάντοτε απαραίτητη επισήμανση «νοηματικών χασμάτων» (σημειώνονται με αστερίσκους: βλ. και παραπάνω, σ. 364, άρθρο του Ι. Δ. Πολέμη): έξυπνη είναι, αντίθετα, η προσπάθεια «αποκατάστασης» μιας ενδεχόμενης αρχής του ποιήματος, που θα το συνόφριζε και θεματικά (σ. 176). Στο κείμενο μπορούν να γίνουν και οι εξής βελτιώσεις ή προτάσεις: στ. 6 και 15, γρ. *ὁ πού*: 8, γρ. *λέγη*, *ὁ δοῦλος*, *εἰς ἐσέν χώραν* 22, γρ. *ἰσως Κόσμε*, (*ἔσέ*) (το κείμενο δεν συνοδεύει πουθενά την κλητική *κόσμε* με επίθετο): 35, γρ. *ἰσως οἰμῶδεις πόνους ἢ οἰμωγῆς πόνους* 67, γρ. *ἰσως ἀνέγλυτον* 73, γρ. *ἰσως ὁμοφυχήν, καταπατήσέτην* 76-81, *ἰσως ὄχι σε ευθύ λόγο*: 82 και 139, γρ. *ὁ πού*: 82, γρ. *πάλαισάν σου*: 83 και 84, γρ. *καί σέν ὁ πού ἢ χ' ἐσέν ὁ πού*: 101, γρ. *πέῖραν σου*: 121, γρ. *Ἄλλον ... ἄλλον ἠχάδιν (ἢ ἰχάδιν)*: 131, γρ. *ἰσως ἀπαλειφῶσιν* 135, γρ. *Ὁ πού χεῖ*: 136, γρ. *ἰσως ὅστις ἀπλώσει*: 147-9, γρ. *ἰσως Κράτση εἰς τὰς χεῖρας σου νερόν: τὸν κόσμον βλέπεις / καί, ὡς θέλεις, ἀσφαλίσου το (ἰ)νά τὸ κατακρατήσης: κρατήσεις τὰ πλανέματα, τὰ πολεμεῖ ὁ κόσμος!* («Κράτα στα χέρια σου νερό: ουσιαστικά είναι σαν να βλέπεις τον κόσμο: και όπως [ἢ: ὅσο] θέλεις πάρε τα μέτρα σου να το συκρατήσεις: αυτό που θα κρατήσεις είναι οι πλάνες που δημιουργεί [παράγει] ο κόσμος»), ἢ: *Κράτει εἰς τὰς χεῖρας σου νερόν, τὸν κόσμον ὁπού βλέπεις/...*

Οι μικρές ανακοινώσεις της *Μαρίας Πολίτη*, «Παρατηρήσεις στον Λόγο παρηγορητικό περί Δυστυχίας και Ευτυχίας» (σσ. 177-181), και του *Ole Langwitz Smith*, «Literary and ideological observations on the N Version of the *Achilleid*» (σσ. 182-187), συζητούν: η πρώτη, στο περιθώριο της ετοιμαζόμενης έκδοσης του *Λόγου παρηγορητικού*, μερικά χωρία του από γλωσσική (συντακτική, κυρίως) σκοπιά, ενώ η δεύτερη διατυπωμένες και αλλού απόψεις του συγγρ. για τις διαφορές της *Αχιλλείδας* από άλλες ερωτικές μυθιστορίες και για τον «συμβολικό» ερωτισμό του κειμένου. Το δεύτερο αυτό μελέτημα προχωρεί και σε μια σχηματική και αστήρικτη γενίκευση (που επεκτείνεται και στον *Καλλίμαχο*), θεωρώντας την ιδεολογία της *Αχιλλείδας* ως «αλλαγή, ρήξη με τους κοινωνικούς κανόνες και την Ορθόδοξη ηθική» στο ζήτημα του έρωτα και του γάμου: οι κρίσεις αυτές παραβλέπουν το γεγονός ότι η πλασματική πλοκή και των δύο έργων (που οφείλονται ασφαλώς σε λόγιους και συνειδητούς τεχνίτες) δεν προϋποθέτει ούτε συγχρονικό (επικαιρικό) ούτε ορθόδοξο χριστιανικό περιβάλλον: έτσι, θα ήταν τουλάχιστον αστείο να περιμέναμε, όπως ο συγγρ., γάμο του (μυθολογικού, ή έστω μυθιστορικού) Αχιλλέα «με την παρουσία της εκκλησίας» και με θρησκευτικές δεήσεις (σ. 187, σημ. 3).

Ακόμη πιο ανεπτυγμένο από το έκτο, είναι το *έβδομο μέρος* των *Πρακτικών*, «Πρώιμα κρητικά (14ος-15ος αι.) και δημόδη μεταβυζαντινά κείμενα» (τ. 2, σσ. 189-500), που συστεγάζει δεκαπέντε ανακοινώσεις για έμμετρα και πεζά έργα από τον *Απόκοπο* κ.ε. Πάντως, οι δύο ανακοινώσεις για τους *Μύθους* του Αισώπου, του Νούχιου, ανήκουν οργανικότερα στο επόμενο, όγδοο μέρος του τόμου, που, όπως θα δούμε παρακάτω, αφιερώνεται αποκλειστικά σε πεζά κείμενα, και κάτι ανάλογο συμβαίνει με τις ανακοινώσεις για τη *Θησιδα*, τον *Ζήνο* και τα έντυπα έργα του πρώτου μισού του 16ου αιώνα, που συνδέονται ομαλό-

τερα με ανακοινώσεις του ένατου μέρους:

Από τις δύο ανακοινώσεις για τον *Απόκοπο*, ουσιαστικότερη είναι, βέβαια, η συγχέντρωση εικονογραφικών πηγών και παραλλήλων που επιχειρεί ο νεαρός ερευνητής *Cristiano Luciani*, «Elementi iconografici nella struttura dell' *Apokoros*» (σσ. 191-204): παρόλο που ορισμένα από αυτά τα στοιχεία είχαν ήδη ερευνηθεί ή υποδειχθεί από την προηγούμενη έρευνα, το δημοσίευμα του συγγρ., μαζί με πρόσφατα δημοσιεύματα των G. Saunier, N. M. Παναγιωτάκη, Μ. Λασιθιωτάκη και Π. Βασιλείου, συγκαταλέγεται στα πιο γόνιμα κείμενα της τελευταίας δεκαετίας για το έργο. Αντίθετα, η πιο ανοργάνωτη εισήγηση του *Γιώργου Γ. Αλισανδράτου*, «Μερικές παρατηρήσεις στον *Απόκοπο* του *Μπεργαδή*» (σσ. 205-226), για το πνεύμα, τα λογοτεχνικά και άλλα παράλληλα, τη γλώσσα, το ύφος και τη στιχουργία του έργου, δεν προωθεί με σημαντικά νέα στοιχεία την έρευνα.

Ο εξονυχιστικός φιλολογικός έλεγχος στον οποίο υποβάλλει ο *Arnold F. van Gemert*, «Η παράδοση της *Ρίμας θρηνητικής* του *Ιωάννη Πικατόρου*» (σσ. 227-241), το αντίστοιχο κείμενο του χφ Vindob. theol. gr. 244 έχει το πλεονέκτημα ότι καταλήγει στη διατύπωση γενικών αρχών που μπορεί να έχουν ισχύ και για άλλα κρητικά κείμενα του ίδιου χφ (όπως, ασφαλώς, ο *Απόκοπος*, και, ενδεχομένως, και ο *Απολλώνιος* κ.ά.). Ο συγγρ. δείχνει τόσο την αναξιοπιστία του γραφέα όσο και τον συχνά (αθεράπευτα) μεγάλο βαθμό αλλοίωσης του υποτιθέμενου προτύπου του χφ ή του απώτερου αυτογράφου του Πικατόρου, προχωρώντας σε πολλές προτάσεις διόρθωσης ή και αθέτησης χωρίων, που είναι απόλυτα λογικές και, συνήθως, και πειστικές: δυστυχώς, ο μόνος άλλος μάρτυρας της παράδοσης (χφ Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου 5), που ο συγγρ. τον χρησιμοποιεί συγκριτικά, δεν μπορεί να προσφέρει αποφασιστική βοήθεια (παρέχει μόνο πέντε στίχους του έργου).

Το εκτενές κείμενο του *Νικόλαου Μ. Παναγιωτάκη*, «Η «Παλαιά και Νέα Διαθήκη», ποίημα προγενέστερο του 17ου αιώνα» (σσ. 242-277), αφορά ένα εκτενέστατο (αλλά, πιθανότατα, όχι τόσο ενδιαφέρον ούτε τόσο πρώιμο, όσο υποστηρίζεται στην ανακοίνωση, σσ. 242, 247, 269: τέλος 15ου-πρώτη δεκαετία του 16ου αιώνα) έμμετρο κρητικό κείμενο, που εξακολουθεί να παραμένει ανέκδοτο στο σύνολό του. Ο συγγρ., που ετοιμάζει την πρώτη πλήρη έκδοσή του, συνοφίζει την παλαιότερη βιβλιογραφία, παρουσιάζει τα κύρια φιλολογικά προβλήματα, το περιεχόμενο και τα γλωσσικά και μετρικά χαρακτηριστικά αυτού του έργου των 5330 στίχων, επιχειρώντας, με ευρυμάθεια, να δώσει λύσεις και στα ζητήματα της (μειωμένου βαθμού) αυθεντικότητας, των πηγών και της χρονολόγησής του. Σε Παράρτημα εκδίδει τέσσερα αποσπάσματα (στ. 2142-2235, 2618-2627, 4518-4679, 4488-4511), που αποτελούν και δείγμα (χωρίς Υπόμνημα) της ετοιμαζόμενης έκδοσης (που μάλλον θα πρέπει να ξανακοιταχθεί σε ό,τι αφορά το ασύμφορο, κάποτε, υπερσυντηρητικό ορθογραφικό της σύστημα).

Τμήμα του ίδιου έργου αφορά και η ανακοίνωση του θεατρολόγου *Walter Fuchner*, «Byzantinische und westliche Einflüsse auf die religiöse Dich-

tung Kretas zur Zeit der venezianischen Herrschaft. Das Beispiel der apokryphen Judasvita in dem Gedicht "Altes und Neues Testament"» (σσ. 278-312), που στρέφει την προσοχή του —με τη γνωστή συστηματικότητα και την εξαιρετική βιβλιογραφική του ενημέρωση— στο πολύπλοκο ζήτημα των δυτικών και βυζαντινών πηγών μιας από τις περιέργες, και πολύ αγαπητές στον Μεσαίωνα και σε νεότερα λαϊκά κείμενα, ιστορίες της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης, για τη ζωή του Ιούδα του Ισκαριώτη (στ. 2496-2575).

Η μικρή ανακοίνωση της *Birgit Olsen*, «The Model and Translation Method of the Greek *Theseid*» (σσ. 313-318), εκθέτει τα προσωρινά (διστακτικά) πορίσματα της μελετήτριας από μια έρευνα της χειρόγραφης και έντυπης παράδοσης της ιταλικής *Teseide*, και από τη σύγκρισή της με την ελληνική της «μετάφραση»· η έρευνα, που φαίνεται να βρίσκεται, ακόμα, σε πρώιμο στάδιο, δεν προσθέτει πολλά νέα στοιχεία (το κύριο είναι ότι ο μεταφραστής πρέπει να χρησιμοποίησε και σχόλια που δεν βασίζονταν μόνο στον σχολιασμό που παρέχει ο Boccaccio).

Αντίθετα, πολύτιμα και ασφαλή στοιχεία για τον Μανόλη Λιμενίτη ως συγγραφέα του ποιήματος *Άλωσις Κωνσταντινουπόλεως* προσφέρει η ανακοίνωση του *Günther S. Henrich*, «Sprachlich-philologisches zu M. Limenites; seine Autorschaft der *Alosis*» (σσ. 319-329), που συζητά, με συγκεκριμένα παραδείγματα, την ανάγκη να διατηρηθούν τα ιδιωματικά στοιχεία στις εκδόσεις των δύο άλλων έργων του Ροδίτη ποιητή (*Θανατικόν της Ρόδου, Ιστορική εξήγησις περί Βελισαρίου*), και, κατόπιν, αποδεικνύει με πολύ έξυπνο τρόπο, ερμηνεύοντας το κρυπτογραφικό τέλος του στιχουργήματος, ότι ο ποιητής αυτός είναι και συγγραφέας της *Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως* (περ. 1455).

Η μακρόχρονη ενασχόληση με το ποίημα *Περί της ξενιτείας* και το συγγενές ή παράλληλο (δημοτικό, κυρίως) υλικό, καθώς και η εμπειρία που αποκτήθηκε από την προετοιμασία μιας νέας φιλολογικής του έκδοσης, εκφράζονται, στο κείμενο του *Γιάννη Κ. Μαυρομάτη*, «Σχέσεις του ποιήματος *Περί της ξενιτείας* με άλλα κείμενα» (σσ. 330-339), που αναζητά όμοιους ή ανάλογους στίχους και χωρία σε άλλα κείμενα και συζητά γνωρίσματα «προφορικότητας» του *Περί της ξενιτείας* και της μεταγενέστερής του διάδοσης.

Ανοργάνωτες είναι οι σχόριες ρητορικές και υφολογικές «Παρατηρήσεις ποιητικής στους "Στίχους περί έρωτος και αγάπης"» του *Ιάκωβου Βούρτση* (σσ. 340-351), που κινείται, στην ανακοίνωση αυτή, σε έναν χώρο που φαίνεται να του είναι, ακόμα, βιβλιογραφικά ανοίχειος (αυτό φαίνεται και από την ορθογραφική ρευστότητα των παραθεμάτων που αναδημοσιεύονται ή από την ερμηνεία επιμέρους σημείων· έτσι, π.χ., στη σ. 350, η ουσιαστικοποιημένη κλητική *ερωτική μου* δεν είναι ένα «τολμηρό» επίθετο, αλλά σημαίνει απλώς «αγαπημένη μου»)· αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, πως δεν είναι ωφέλιμη η κατεύθυνση την οποία υποδεικνύει ο συγγρ., για μια μελέτη της ποιητικής και της ρητορικής των κειμένων αυτών με σύγχρονες μας μεθόδους.

Φλύαρη επανάληψη γνωστών και πολυσυζητημένων πραγμάτων αποτελεί η εκτενής εισήγηση της *Έλσης Μαθιοπούλου-Τορναρίτου*, «Προτάσεις και παρά-

μετροι για μια νέα έκδοση του κυπριακού αναγεννησιακού *canzoniere* της Μαρκιανής» (σσ. 352-390). Η συγγρ. συνοψίζει ωφέλιμα, σε ορισμένα σημεία, την προηγούμενη έρευνα, αναλώνεται όμως σε άκριτες παρα-φιλολογικές πληροφορίες ή σε σχολαστικές και άχρηστες, με τον τρόπο που γίνονται, παλαιογραφικές παρατηρήσεις· τέλος, η ανεπαρκής, φιλολογικά, έκθεση των «εκδοτικών αρχών» (σσ. 368-370), που, όπως σημειώνεται (σ. 368, σημ. 2), θα έχουν «σχετική ομοιογένεια» με τις (άδηλες, ωστόσο) «βασικές αρχές έκδοσης του Χρονικού του Μαχαιρά» (από τον Μ. Πιερή), φανερώνει ότι, και εδώ, λείπουν οι σοβαρές προϋποθέσεις για βελτίωση της ξεπερασμένης, πλέον, προηγούμενης έκδοσης των λεγόμενων *Κυπριώτικων Ερωτικών*.

Τις προϋποθέσεις αυτές τις δείχνει, αντίθετα, η ανακοίνωση της νεαρής ερευνήτριας *Caterina Carpinato*, «*Appunti per una nuova edizione della Batrachomyomachia di Dimitrios Zinos*» (σσ. 391-415), που, με τις παρατηρήσεις της για τις τύχες της «ομηρικής» *Βατραχομυομαχίας*, για τη δραστηριότητα του Ζήνου, για τα πρώτα βενετσιάνικα λαϊκά λογοτεχνικά έντυπα και για αρκετούς τομείς της νεοελληνικής *Βατραχομυομαχίας*, κατορθώνει να βγάλει, επιτέλους, την έρευνα για το έργο αυτό από το τέλμα στο οποίο την είχε καταδικάσει, εδώ και μια εικοσαετία, η ανεπαρκέστατη διδακτορική διατριβή του Β. Τωμαδάκη.

Ελάχιστα, ωστόσο, προωθούν τη σημερινή έρευνα οι δύο ομόκεντρες ανακοινώσεις για τους *Μύθους Αισώπου* του Νούκιου, οι οποίες έχουν πια σχεδόν ξεπεραστεί ύστερα από την πρόσφατη, συστηματική και άρτια, νέα φιλολογική έκδοση του χειμένου (και μεταγενέστερων απολήξεών του) από τον Γ. Μ. Παράσσογλου (Ανδρόνικος Νούκιος, Γεώργιος Αιτωλός, *Αισώπου Μύθοι: Οι πρώτες νεοελληνικές μεταφράσεις*, Αθ. 1993). Η πρώτη ανακοίνωση, του *Γιώργου Δανέζη*, «*Die Übersetzung der Fabeln Äsops von Andronikos Nukios (1543)*» (σσ. 416-442), περιέχει ορισμένες ορθές επισημάνσεις, αλλά παρουσιάζει βιβλιογραφικές ελλείψεις (δεν χρησιμοποιεί, π.χ., την αποφασιστική για την παράδοση του έργου έκδοση των Nicolini da Sabbio, 1525), επαναλαμβάνει αρκετά γνωστά στοιχεία για τον Νούκιο, για τον κύκλο του Μ. Crusius κ.ά., δεν καταφέρνει να προσδιορίσει με ακρίβεια τις πηγές της μετάφρασης και δεν ασχολείται με τη διδακτική (σχολική) διάσταση των μεταγενέστερων τυχών της· υπερβολική, και (τις περισσότερες φορές) αχρείαστη για την αποκατάσταση του χειμένου, σημασία δίνεται σε μεταγενέστερες αλλαγές ή αλλοιώσεις του στις επανεκδόσεις (σσ. 436-9· και μια ειδικότερη παρατήρηση: δεν υπάρχει λόγος να γράψουμε *ετράβισε* αντί του *ετράβησε*, όπως σημειώνεται στη σ. 432, σημ. 3, γιατί στα κείμενα μαρτυρούνται και τα δύο ρήματα, *τραβώ* και *τραβίζω*, ως μεταβατικά). Πολύ άνιση και η δεύτερη ανακοίνωση για το ίδιο θέμα, που οφείλεται στη *Μαρία Π. Παναγιωτοπούλου*, «*Ο Νίκανδρος Νούκιος και οι Μύθοι του Αισώπου*» (σσ. 443-466), παρόλο που έχει το πλεονέκτημα ότι χρησιμοποιεί υλικό που είχε ήδη κοινοποιηθεί στη συγγρ. από τον Γ. Μ. Παράσσογλου· γενικά, η έμφαση δίνεται κυρίως στην περιγραφή της όλης συγγραφικής δραστηριότητας του Νούκιου, στην ιδεολογική του τοποθέτηση και στις γλωσσικές του

επιλογές.

Το κείμενο του *Κωνσταντίνου Νίκα*, «Παρατηρήσεις στο Πένθος θανάτου, ζωής μάταιον και προς Θεόν επιστροφή» (σσ. 467-484), προσπαθεί ασυστηματοποίητα να προσεγγίσει διάφορες πτυχές του έργου και του συγγραφέα του, μπερδεύοντας συχνά τη φιλολογική ορολογία (όπως, π.χ., στη σ. 468, για τους όρους «αυτόγραφο» — «αντίγραφο»), συγχέοντας ειδολογικές και λογοτεχνικές συμβάσεις και τρόπους με τα αυτοβιογραφικά του ποιητή (π.χ., σσ. 473-4, όπου ο Γιούστος Γλυκής παρουσιάζεται, χωρίς άλλα στοιχεία, ως ετοιμοθάνατος γέρος που απευθύνεται στους συνομηλίκους του ή ως μορφωμένος «ιεροκήρυκας ... ή και ψάλτης ή μοναχός ή άλλος ιερωμένος») και προχωρώντας σε φολκλορικές παρεμβάσεις και επιφανειακά γλωσσικά και υφολογικά σχόλια.

Η ανακοίνωση του *Στέλιου Λαμπάκη*, «Το ποίημα του “Τζαμπλάκου”» (σσ. 485-500), περιέχει και μια καινούρια, καλή έκδοση του κειμένου (σσ. 497-500). Ο συγγρ. προχωρεί ορθά στην αποτίμηση της χειρόγραφης παράδοσης και στην κριτική των νεότερων εκδόσεων, προωθώντας τα ζητήματα των (γραμματειακών και εικονογραφικών) πηγών του έργου, της σημασίας του «αυτοχαρακτηρισμού» του στιχουργού ως «τσαμπλάκου» (δηλ. παρείσακτου, ενοχλητικού) και της ενδεχόμενης επτανησιακής προέλευσης (ή τουλάχιστον επεξεργασίας) του κειμένου.

Στην έκδοση θα μπορούσαν να γίνουν και οι εξής διορθώσεις ή προτάσεις: εκσυγχρονιστικά θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί η συντηρητική ορθογράφηση των πρώην τριτόκλιτων ουσιαστικών, αλλά και άλλων λέξεων (αντί, π.χ., των: *δρεξιν, τήν χάρι, πιττάκι, σφαίρα, τήν πόσι, τήν δψιν, μίσσους, 'ς τόν, κ.ά.*), στους στ. 1-2 θα έπρεπε ίσως να διορθωθεί η ρίμα (γρ. *περεχύθην—έκοιμήθην*), στον στ. 77 να πλουτιστεί η στίξη (γρ. *χρυσά, άτλάζια*) και στον στ. 100 να γραφεί *εϊτ' αντί εϊ τ'.*

Το *όγδοο μέρος «Δημώδη βυζαντινά και μεταβυζαντινά κείμενα»* (τ. 2, σσ. 501-592), απαρτίζεται από τέσσερα κείμενα:

Το εκτενές πρώτο, *Massimo Peri*, «*Neograeca Medii Aevi Romanici: Tracce di conoscenza del neogreco in testi latini dal VII al XV secolo*» (σσ. 503-544), βρίσκεται, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, σχεδόν έξω από τα χρονικά όρια του Συνεδρίου, εξετάζει όμως ενδιαφέρον υλικό δυτικών γλωσσαρίων και «ερμηνευμάτων» από την εποχή του Ισιδώρου Σεβίλλης ως το Γλωσσάριο της Monza και την εποχή των πρώτων ουμανιστών· η ανακοίνωση προβαίνει και σε πολλές προσπάθειες ανίχνευσης ή διόρθωσης παρεφθαρμένων τύπων (σ' αυτές θα μπορούσε να προστεθεί και η εξής πρόταση στη σ. 527, αρ. 8: γρ. ίσως: η *αγκώνα*). Μη σχετικό με το θέμα της ανακοίνωσης, αλλά χρήσιμο είναι το μικρό υστερόγραφο για το «ότι recitativum» σε δημώδη κείμενα (*Διγ. Ακρ. Ε, Ιστ. Πτωχ., Αλφάβ. αγάπης*) κατά τη μετάβαση από τον πλάγιο στον ευθύ λόγο.

Η μικρή ανακοίνωση της *Nadezhda Genova*, «*Vorläufige Bemerkungen über eine anonyme spätbyzantinische Prosaparaphrase der Verschronik des Konstantinos Manasses*» (σσ. 545-550), αποτελεί, απλώς, μίαν επιμέρους συμβολή στο μεγάλο πρόβλημα της χειρόγραφης παράδοσης και των μεταγενέ-

στερων τυχών της δημοφιλούς *Χρονικής συνόψεως* του Μανασσή· επισημαίνονται ορισμένα ακόμη χφφ (ανάμεσά τους δύο χφφ του Κέντρου «Ivan Duiðen» της Σόφιας, από τα οποία το ένα προέρχεται σίγουρα από τη συλημένη συλλογή της Κοσινίτσας ή Εικοσιφοίνισσας του Παγγαίου), αλλά δεν προωθείται κανένα ουσιαστικό ζήτημα (όπως, π.χ., η χρονολόγηση των κειμένων).

Με μιαν από τις υστεροβυζαντινές δημώδεις παραφράσεις του ίδιου έργου (σε χφφ του 1438) και με θρησκευτικά και διδακτικά κείμενα του Νειλου-Ναθανάηλ Μπέρτου (δεύτερο μισό του 15ου αιώνα) ασχολείται η ασπόνδυλη ανακοίνωση του *Γιάννη Ν. Ηλιούδη*, που έχει τον γενικότερο και ασαφή τίτλο «Πρώιμα δημώδη πεζά νεοελληνικά κείμενα» (σσ. 551-559)· παρά τον μόχθο του συγγρ., το κείμενό του δεν καταφέρνει να ξεχωρίσει το καίριο από το επουσιώδες.

Αντίθετα, ο σημαντικότερος από τους νέους Γερμανούς μελετητές της υστερομεσαιωνικής και νεοελληνικής λογοτεχνίας ως τον 18ο αιώνα, *Ulrig Moenig*, «*Die Συνάθροισις από τα βιβλία των παλαιών φιλοσόφων oder Φυσιολογία νέα des Damaskinos Studitis*» (σσ. 560-592), προωθεί τα ζητήματα της παράδοσης των σημαντικών για τη «μεταβυζαντινή» λογοτεχνία έργων του Δαμασκηνού· νέα και χρήσιμα στοιχεία προστίθενται και για άλλα παλαιότερα ή σύγχρονα πεζά ή έμμετρα έργα (*Συντίπας, Διήγησις περί του Αλεξάνδρου διά την Σεμιράμην ή Διήγησις Αλεξάνδρου μετά Σεμιράμης...*, χρονικά, κ.ά.), καθώς και για αδιερεύνητες ή αβιβλιογράφητες χειρόγραφες και έντυπες πηγές, που φωτίζουν καλύτερα την πεζογραφική παραγωγή ως τον 17ο αιώνα.

Τέλος, το ένατο μέρος των Πρακτικών, «Τυπογράφοι και μεταγενέστερα κείμενα» (τ. 2, σσ. 593-683), έχει δύο κύριους πυρήνες: τα έντυπα νεοελληνικά λογοτεχνικά λαϊκά βιβλία του 16ου και 17ου αιώνα και τα δημοτικά τραγούδια (εξαίρεση αποτελεί μια ανακοίνωση για κείμενα της κρητικής λογοτεχνίας, που ανήκει λογικότερα στο έβδομο μέρος του βιβλίου, καθώς και η επιστολική παρέμβαση του *Μανούσου Ι. Μανούσακα*, «Ο νέος κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Αθηνών, του Λίνου Πολίτη», σσ. 681-683, που παρουσιάζει συνοπτικά την πρόσφατα δημοσιευμένη περιγραφή των χφφ αριθ. 1857-2500 της Εθνικής Βιβλιοθήκης).

Η σύντομη ερευνητική δραστηριότητα του *Στέφανου Ε. Κακλαμάνη* στο βενετικό νοταριακό και άλλο αρχειακό υλικό (ιδιαίτερα, για πρόσωπα και έργα του πρώτου μισού του 16ου αιώνα) τροφοδοτεί και την ανακοίνωσή του «Αρχειακές μαρτυρίες για τη ζωή του Ανδρέα Κουνάδη και του Δαμιανού di Santa Maria (Πρόδρομη ανακοίνωση)» (σσ. 595-605), που διαφωτίζει πολλά σημεία του βίου και της εμπορικής και κοινωνικής δραστηριότητας των πρωτεργατών αυτών του «νεοελληνικού λαϊκού εντύπου» (οι πληροφορίες αυτές, μαζί με την αναμενόμενη μονογραφία της *Εντρο Layton*, θα αποτελέσουν ασφαλώς τις βάσεις για κάθε περαιτέρω έρευνα).

Μιαν ειδική πτυχή των τυπογράφων-διαδόχων ή αναδόχων του Κουνάδη και του *Damian di Santa Maria*, δηλαδή των αδελφών *Nicolini da Sabbio*, και

ιδιαίτερα τη δραστηριότητα ενός κλάδου τους στη Βερόνα, διερευνά η *Cristina Stevanoni*, «Il greco al servizio della riforma cattolica. Per uno studio della tipografia di Stefano Nicolini da Sabbio e di G. M. Giberti a Verona (1529-1532)» (σσ. 606-632). Τα λίγα ελληνικά έντυπα του τυπογραφείου αυτού συνεξετάζονται κυρίως μέσα στο πλαίσιο των θεολογικών και ιδεολογικών προσανατολισμών του καθολικού επισκόπου της Βερόνας G. M. Giberti.

Το μικρό, τριμερές κείμενο του *David Ricks*, «Sources of Cretan Literature: Some Remarks» (σσ. 633-640), αποτελείται: από την επισήμανση μιας λατινικής πηγής του *Ροδολίνου* (Lucretius, *De rerum natura* 1.926-950 και 4.1-25) και από συζήτηση άλλων λατινικών παραλλήλων της κρητικής τραγωδίας (από αυτές, πάντως, η υπόδειξη άμεσης σχέσης με την *Αινειάδα* 1. 118 δεν φαίνεται απόλυτα πειστική): από μίαν αμφίβολη, και πάντως πολύ έμμεση ή, τουλάχιστον, περίτεχνα κρυπτική, νύξη της *Πανώριας* στον *Διγ. Ακρ.* τέλος, από την υπόδειξη μιας ενδιαφέρουσας ενδεχόμενης νύξης χωρίων του Δ' και Ε' μέρους του *Ερωτόκριτου* στην ιστορία του ζηλιάρη Μαύρου της Βενετίας (Οθέλλου), ίσως μέσω των *Ecatommiti* του Giraldo Cintio. Πάντως, το ότι η νεοελληνική λογοτεχνία είναι μια «ευρωπαϊκή» λογοτεχνία θα έπρεπε να είναι από καιρού κοινό κτήμα (τουλάχιστο των νεοελληνιστών) και δεν χρειάζεται μίαν αγχώδη αναζήτηση τεκμηρίων: έτσι, είναι μάλλον περιττή η μέριμνα του συγγρ. να ξαναδείξει (σ. 640) ότι «such works [δηλ. τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας της «ακμής»] would illustrate the extent to which the origins of modern Greek literature are to be found in that of Europe as a whole».

Τα πολύπλοκα προβλήματα της προέλευσης της δημοφιλούς στους χριστιανικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αντιεβραϊκής ιστορίας της απαγωγής της *Μαρκάδας*, του εντοπισμού του αρχικού συγγραφέα και της γλώσσας-εκκίνησης του έργου, καθώς και της βιβλιογράφησης και χρονολόγησης των πρώτων ελληνικών εκδόσεων, θίγει η ανακοίνωση της *Anna di Benedetto Zimbone*, «Note critiche alla *Ιστορία εβραιοπούλας, της Μαρκάδας*» (σσ. 641-660). Αν και η συγγρ. δεν γνωρίζει επαρκώς τη νεότερη βιβλιογραφία (βλ., π.χ., το άρθρο του A. Pippidi, *RESEE* 29, 1991, σσ. 27-37, την κριτική έκδ. του αντίστοιχου «αρμενοτουρκικού» έργου «*Η Εβραία Νύφη*» από τους A. K. Sandjian - A. Tietze, Wiesbaden 1981, κ. ά.) και δεν είναι πειστική στη διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στην αρμενική και ελληνική εκφορά αυτού του «λαϊκού αναγνώσματος», προωθεί πάντως την έρευνα σε ό,τι αφορά τα ιστορικά στοιχεία για το μολδοβλαχικό πλαίσιο των πραγματικών γεγονότων και για συγκεκριμένα ιστορικά πρόσωπα: αντίθετα, η σύνδεση του έργου με τις θρησκευτικές ζυμώσεις του δεύτερου μισού του 17ου αιώνα και με τον Ιωάννη Καρπουύλλη δεν στηρίζεται επαρκώς, ενώ δεν αντιλαμβάνεται κανείς τον λόγο της γλωσσικής και μετρικής περιγραφής του ελληνικού κειμένου (σ. 652 κ.ε.: η αναζήτηση ιδιωμάτων στοιχείων είναι αδιέξοδη, ενώ τα παραθέματα πάσχουν από πολλά ορθογραφικά λάθη).

Στην ίδια περίπου εποχή, και στην περίοδο του «πρελούδιου των Φαναριωτών» στην Κωνσταντινούπολη και στην ελληνική Ανατολή, μας φέρνει η πολύ

σύντομη, αλλά ενδιαφέρουσα για το αρχαιακό υλικό που επισημαίνει, ανακοίνωση του Άλκη Αγγέλου, «An Old Unpublished Record of Folk Songs by the Englishman John Covel (1670-1679)» (σσ. 661-665). Το πλούσιο αυτό υλικό, που απόκειται κυρίως στα ταξιδιωτικά ημερολόγια του Covel στη Βρετανική Βιβλιοθήκη, δεν αφορά μόνο τη δημοτική ποίηση· ο συγγρ. αρκείται σε πολύ γενική περιγραφή, ξαναθέτοντας το ζήτημα του χρόνου των πρώτων «ανακαλύψεων» των νεοελληνικών δημοτικών τραγουδιών από ξένους, και παραθέτει απλώς έξι δίστιχα και έναν μεμονωμένο στίχο (χωρίς ορθογραφική ενοποίηση ούτε διόρθωση των εμφανών λαθών· γρ., π.χ., στ. 2: 'γώ 'μαι ... ορφανός, τον, 5: Ίντα ... σαν [ή ωσάν], 10: x' ερ(ρ)άην, 11: τ' ουρανού, 11: σηκώτηκα).

Τη φιλολογία και τη μουσικολογία συνδυάζει γόνιμα, κατά το παράδειγμα του κείμενου S. Baud-Bovy και με αφορμή τη συμπληρωμένη πρόσφατη επανέκδοση των δεκαεφτά, πρώιμα καταγεγραμμένων σε αγιορειτικούς κώδικες του 17ου αιώνα, δημοτικών τραγουδιών, ο *Bertrand Bouvier*, «Παρατηρήσεις στα στροφικά σχήματα των παλαιότερων γνωστών ελληνικών τραγουδιών» (σσ. 666-680). Η μετρική και μελωδική ανάλυση επιτρέπει μια χρήσιμη τυποποίηση, που φαίνεται (από το ενισχυτικό παράδειγμα σύγχρονου κρητικού ριζίτικου τραγουδιού) πως ισχύει και σε νεότερες περιόδους και φανερώνει την αντοχή των παραδοσιακών σχημάτων. Έτσι, το κείμενο αυτό, που αποτελεί το ουσιαστικό κλείσιμο των Πρακτικών, μας φέρνει στον αντίποδα των «Νεοελληνικών του Μεσαίωνα»: στις ζωντανές απολήξεις του μουσικού και ρυθμικού «Μεσαίωνα του Νέου Ελληνισμού».

Ο τ. 2 των Πρακτικών κλείνει, όπως και ο τ. 1, με «Περίληψεις» των ανακοινώσεων (σσ. 684-701) και Πίνακα Παροραμάτων (σ. 702) και Περιεχομένων (σσ. 703-705), καθώς και με 3 Πίνακες (δύο φωτογραφίες σελίδων του χφ της *Παλαιάς και Νέας Διαθήκης*, και μία του γλωσσαρίου του χφ του *Chaillon, Convento dei Cappuccini*, 1).

Στους πίνακες Παροραμάτων των δύο τόμων των Πρακτικών (πέρα από τη συχνή αναντιστοιχία που παρατηρείται ανάμεσα στους τίτλους των ανακοινώσεων και στη μορφή τους στις Περίληψεις) πρέπει να προστεθούν και τα εξής: τ. 1, σ. 34²³, γρ.: *Discussione*, σ. 40¹², γρ.: *Πέ της Σκότσιας*, σ. 76⁶, γρ.: *Χαλιμά, Ίστορία του Σταυράκη*, σ. 79³⁷, γρ.: 17ου αί., σ. 81²⁷, γρ.: έκδοσης (π.χ., σ. 85¹⁶, γρ.: *αυτοκράτορ*, σ. 86²⁰, γρ.: *λάτρεις*, σ. 92¹¹, γρ.: *υπάρχει*, σ. 94⁹, γρ.: «*Σύρε!*», σ. 95⁷, γρ.: *mandd*, σ. 95¹², γρ.: [...], σ. 95¹⁴, γρ.: [...], σ. 95¹⁶, γρ.: *uscđ*, σ. 95¹⁷, γρ.: *parld*, σ. 95²⁸, γρ.: *nominato*, σ. 96⁶, γρ.: *in figura*, σ. 97¹, γρ.: *έφαρμογή της*, σ. 97³⁴, γρ.: π.χ., *τίς*, σ. 97, σημ. 1, γρ.: π.χ., σ. 373, σημ. 1, γρ.: *Siège*, τ. 2, σ. 115⁹, γρ.: *λεκτικού*, σ. 156¹¹, γρ.: *ύψωνουν ώς*, σ. 187², γρ.: *The two*, σ. 337, σημ. 2, γρ.: *φυλλοκρινούμενον* (;), σ. 338, σημ. 3, γρ.: *Medii Aevi*, σ. 569, σημ. 5, γρ.: *bibliothèques*, σ. 576³², γρ.: *Syntipas* [h S], σ. 582⁹, και αλλού, γρ.: *Liti ή Lete*, σ. 590, σημ. 3, γρ.: *Πολίτη*, σ. 641, σημ. 1, γρ.: *Dimitrios*, σ. 643, σημ. 3, γρ. *Hodos...* *București*, σ. 662¹⁶, γρ.: *22910 to 22914*, σ. 663⁵, γρ.: *όγδοηκονταετής*, σ. 683, κεφαλάρι, γρ.: 683, σ. 705⁷, γρ.: *Neograeca*.

Η ευοίωνη συνάντηση τόσων Ελλήνων και ξένων μελετητών στη Βενετία, και η γενναϊόδωρη φιλοξενία του Συνεδρίου από το Ελληνικό Ινστιτούτο δημιούργησε ευφορία, που εκφράστηκε και στο ύφος ορισμένων κειμένων των Πρακτικών. Φυσικά, η παρείσφρηση στο Συνέδριο και ομιλητών με διαφορετική προέλευση, κατάρτιση και νοοτροπία δεν απάλλαξε τα Πρακτικά από άτυχες στιγμές και από μερικές παράταιρες νότες κακόγουστου χιούμορ, όπως, π.χ., συμβαίνει στο ανεκδοτικό «υστερόγραφο» (τ. 1, σ. 348) ενός από τους συνέδρους που, όντας για πρώτη φορά στη Βενετία, και θέλοντας να εκφράσει την επιστημονική αδυναμία του μπροστά στα παλαιογραφικά προβλήματα των χφφ και την αλλεργία του για τις νεοτερικές μεθόδους αφηγηματολογικής προσέγγισης των κειμένων, προτίμησε να εκφραστεί με αυτοβιογραφικά ανέκδοτα, μπερδεύοντας κωμικά τη βενετσιάνικη σπεςιαλιτέ «risotto di seppie in nero» με το ανατολίτικο «πιλάφι».

Αντίθετα, το χαλοσυνάτο και εύστοχο χιούμορ ενός άλλου, μυαλωμένου συνέδρου μάς θύμισε, στο επίμετρο της ανακοίνωσής του (τ. 1, σ. 592), ένα εύχυμο νεοελληνικό πεζό του 16ου αιώνα που θα μπορούσε να διαβαστεί και ως απόδοση τιμής ενός Φιλέλληνα προς Έλληνες, ή, καλύτερα, ως συναδελφικός χαιρετισμός ενός πραγματικού Έλληνα, δηλαδή ενός ανθρώπου που χαίρεται «της ελληνικής μετέχων παιδείας»:

Ευρίσκονται δε πολλοί ερωδιοί εις ένα νησίν οπού ονομάζεται Διομήδους νήσος και είναι εις τον κόλπον της Βενετίας. Έχουσι δε εκείνοι συνήθειαν ότι εις κανένα Φράγκον ή άλλης φυλής άνθρωπον δεν πλησιάζουσι παντελώς, αλλά φεύγουσιν από μακρόθεν. Ει δε ιδούσι κανέναν Έλληνα, τουτέστι Χριστιανόν, οπού ηξέυρει την ελληνικήν γλώσσαν, να υπάγη κατά τυχόν με καράβι εις τον τόπον εκείνον, παρευθύς συνερίζονται ένας από τον άλλον, ποίος να υπάγη πλησιέστερον του Χριστιανού εκείνου. Και τόσον πλησιάζουσιν εις αυτούς, ότι έως και εις την τράπεζάν τους έρχονται, αν τύχη να τρώγωσι ψωμί. Διότι αγαπούσι κατά πολλά να τους ρίξουσι κομμάτι ψωμί. Τόσην δε σοφίαν έχουν εκ Θεού, ότι, αν τύχη κανείς αλλόφυλος εις το μέσον των Χριστιανών εκείνων και ρίξη και εκείνος ψωμί, δεν το παίρνουσι παντελώς. Μόνον είτι ρίξουσιν οι Έλληνες, εκείνο τρώγουσιν.

Στις μέρες του Συνεδρίου της Βενετίας, αυτού του «άλλου Βυζαντίου», κληρονόμου και διεκπεραιωτή μεγάλου μέρους της μεσαιωνικής ελληνικής και της πρώιμης νεοελληνικής γραμματείας, η παραμυθική ακτή του παραπάνω κειμένου φαίνεται να ταυτίστηκε με το Ελληνικό Ινστιτούτο, που το σχηματοποιημένο του έμβλημα, η λυχνία του «Ανεσπέρου Φωτός», έλαμψε για λίγο με φως ανάλογο με εκείνο που είχε η κοσμοπολίτικη μα και «ελληνίς πόλις» του ποιητή Εγγονόπουλου («Η Πόλις του Φωτός»). Όσο για την τράπεζα από την οποία τράφηκαν οι σύνεδροι και οι ακροατές (και, στο εξής, οι αναγνώστες των Πρακτικών), αυτή δεν είχε στηθεί με πλαίσιο μίαν αρχαιόπρεπη ουτοπία, αλλά το υστεροβυζαντινό και νεοελληνικό σχηματικό του μονάκριβου ελληνικού ερευνητικού κέντρου του εξωτερικού. Για να αποδώσουν την ατμόσφαιρα αυτή, οι παρόντες δικαίως θα άξιζε να παραφράσουν ως εξής την ανάλογη εμπειρία που εκφράζουν οι καταληκτήριοι στίχοι της «Απογραφής» ενός σπουδαίου σύγχρονου

ποιητή της ελληνικής περιφέρειας (Θεοδόσης Νικολάου, *Εικόνες*, Λευκωσία 1988, σ. 24):

Ημέρες τέσσερις στη Βενετία, πρέπει εν κατακλείδι να αναφέρω
 Πως έπεφτε φιλή, γλυκειά, χρωματιστή βροχή
 Πάνω στο πρόσωπό μας και μέσα στα μαλλιά μας.
 Αίσθημα οικείο όσο παράδοξο κι ανεξήγητο.
 Σκίρτημα ζαρκαδιού μες στην ψυχή μας
 Που μας έκαμνε να περπατούμε
 Πάνω στις στέγες των σπιτιών αντί στους δρόμους.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

Β. Άτσαλος (γενική εποπτεία έκδοσης), *Μ. Παρχαρίδου - Κ. Τριανταφυλλίδη* (επιμ. έκδοσης), *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Δράμα 24-25 Νοεμβρίου 1989)*, Δήμος Δράμας 1992, σελ. 454.

Στις τελευταίες δεκαετίες η ελληνική βιβλιογραφία γνωρίζει μια νέα άνθηση στον τομέα της τοπικής ιστορίας, με αλληπάλληλες εκδόσεις μονογραφιών, ειδικών μελετών-άρθρων, αλλά και πρακτικών συνεδρίων, συμποσίων και επιστημονικών ημερίδων γύρω από την ιστορία, αρχαιολογία, λαογραφία και τέχνη πολλών πόλεων ή ευρύτερων περιοχών των μειζόνων περιφερειών του ελλαδικού χώρου, χερσαίων και νησιωτικών. Σημαντική συμβολή στην προαναφερόμενη βιβλιογραφία αποτελεί αυτός ο καλαίσθητος τόμος. Η συνάντηση αυτή αποτέλεσε, σύμφωνα με τον Β. Άτσαλο, «τη σημαντικότερη προσπάθεια από όσες ως τώρα έχουν επιχειρηθεί και επιδιώκει να βοηθήσει ουσιαστικά στην έρευνα και τη μελέτη της ιστορίας και του πολιτισμού της Δράμας και της ευρύτερης περιοχής της» (σ. 19), παρά το γεγονός ότι, καθώς τονίζει στον σύντομο απολογισμό του ο Ι. Κ. Χασιώτης, μέλος της οργανωτικής επιτροπής, «εκτεταμένες χρονικές περίοδοι όπως π.χ. η αρχαία και η ρωμαϊκή δεν καλύφθηκαν ουσιαστικά καθόλου» (σ. 11). Από τις 26 ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν, στον παρόντα τόμο τυπώνονται οι 22, χωρισμένες θεματικά σε τρεις κατηγορίες: αρχαιότητα (6 ανακοινώσεις), μεσαιωνική περίοδος (4) και νεότερη περίοδος (12), ενώ στο τέλος τυπώνονται και τα πρακτικά στρογγυλής τράπεζας με θέμα «Τοπική ιστορία και τοπική αυτοδιοίκηση» με τις εισηγήσεις των Χ. Μπακιρτζή, Χ. Πατρινέλη, Ι. Χασιώτη, Κ. Τριανταφυλλίδη και Α. Τσολάκη (σσ. 427-436).

Στην α' ενότητα τυπώνονται οι ανακοινώσεις των Ε. S. Elster, «An Archaeologist's Perspective on Prehistoric Textile Production: The Case of Sitagroi» (σσ. 29-46)· René Treuil, «Οι πρώτες κατακτήσεις στην πεδιάδα της Δράμας» (σσ. 47-50)· Γ. Κουρτέση-Φιλιππάκη (με συνεργασία των Ι. Αναγνώστου

και Λ. Δημάδη), «Νέα προϊστορικά ευρήματα από την περιοχή της Δράμας» (σσ. 51-65)· Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, «Ο αρχαίος οικισμός της Δράμας και το Ιερό του Διονύσου» (σσ. 67-107)· Στ. Σαμαρτζίδου, «Ελληνιστικός τάφος της Δράμας» (σσ. 109-129)· Η. Σπυρόπουλου, «Η Δράμα και η περιοχή της σκηνικό Αισχύλειος τετραλογίας» (σσ. 131-140).

Η β' ενότητα αποτελείται από τις ανακοινώσεις των Α. Κούντουρα και Χ. Μπακιρτζή, «Η Αγία Σοφία Δράμας» (σσ. 141-155)· Χ. Πέννα, «Ταξιάρχες Δράμας» (σσ. 157-195)· Σ. Κίσσα, «Συμβολή στην ιστορία της Δράμας στις αρχές του 13ου αιώνα» (σσ. 197-201) και Β. Άτσαλου, «Τα χειρόγραφα της Ιεράς Μονής της Κοσινότισσας (Εικοσιφοίνισσας) του Παγγαίου» (σσ. 203-224).

Η γ' ενότητα, η εκτενέστερη, περιλαμβάνει τις ακόλουθες ανακοινώσεις: Γ. Μόνιος, «Μικροτοπωνυμικό Παγονερίου Νομού Δράμας» (σσ. 225-236)· Ευ. Γ. Καρσανίδης, «Η παιδεία στο Νομό Δράμας 1840-1913» (σσ. 237-249)· Μ. Κ. Κωνσταντινίδου και Γ. Η. Πεντόγαλος, «Γιατροί στη Δράμα από το 1800 μέχρι το 1912» (σσ. 251-259)· Ξ. Σαββοπούλου-Κατσίκη, «Μεταβυζαντινές εκκλησίες στο Νομό Δράμας» (σσ. 261-296)· Κ. Τρακασπούλου-Τζήμου, «Δράμα. Από την οθωμανική στη νεοελληνική πόλη. Εξέλιξη της μορφολογίας του χώρου και αρχιτεκτονική» (σσ. 297-327)· Ευ. Α. Καμπούρη, «Η ίδρυση αναγνωστηρίων στο Μακεδονικό χώρο τέλη 19ου - αρχές 20ού αιώνα. Το αναγνωστήριο της Χωριστής της Δράμας» (σσ. 329-353)· Δ. Αϊβαζόγλου-Δοβά, «Η φυσιογνωμία της Δράμας μετά την απελευθέρωση. Πολεοδομία-αρχιτεκτονική» (σσ. 355-364)· Μ. Παρχαρίδου, «Τοιχογραφία του 19ου αιώνα από τη Μονή της Εικοσιφοίνισσας» (σσ. 365-394)· Τ. Καζαντζής, «Κοινωνιολογικές παρατηρήσεις πάνω στην επαρχιακή λογοτεχνία» (σσ. 395-398)· Ν. Βαγενάς, «Το περιοδικό *Νέοι Ρυθμοί* της Δράμας 1926-1929» (σσ. 399-409)· Ντ. Χριστιανόπουλος, «Η λογοτεχνία στη Δράμα 1819-1935» (σσ. 411-419) και Στ. Ε. Καμαρούδης, «Γλωσσικά της Δράμας» (σσ. 421-425).

Αναμφίβολα, ο ερευνητής που θα μελετήσει τον παρόντα τόμο αποκτά πλούτο γνώσεων γύρω από ποικίλα προβλήματα της ιστορίας και του πολιτισμού μιας σπουδαίας βορειοελληνικής ακριτικής πόλης και της περιοχής της. Ας σημειωθεί ότι στον πρόλογο της έκδοσης προαναγγέλλεται και η Β' Επιστημονική Συνάντηση για το εγγύς μέλλον. Ελπίζουμε ότι στη νέα αυτή σύναξη θα ερευνηθούν και άλλες πτυχές της ιστορίας της πόλης και της περιοχής, όπως λ.χ. η ρωμαιοκρατία, η προ του 12ου αιώνα βυζαντινή περίοδος και η πρώιμη τουρκοκρατία (14ος-16ος αι.), καθώς επίσης και η διοικητική οργάνωση κατά τους οθωμανικούς χρόνους έως την απελευθέρωση.